

Łukasz Zabielski
(*Białystok, Polska*)

**MICHAŁA GRABOWSKIEGO
I APOLLONA SKALKOWSKIEGO
*HISTORYCZNY OBRAZ MIASTA ODESSY***

Czy jedziesz w kraje lodów, czy na dworzec słońca,
Obyś zawsze tam jeździł, gdzie ci się podoba,
Oby na twym kompasie u jednego końca
Zawsze było życzenie – na drugim żałoba¹.

Przedkładamy Państwu artykuł Michała Grabowskiego (1804–1863), zatytułowany *Historyczny obraz miasta Odessy według pana Skalkowskiego*. Opublikowano go w wileńskim czasopiśmie naukowo-literackim „Athenaeum” (1843, t. II, s. 118-150), założonym i redagowanym przez Józefa Ignacego Kraśzewskiego (1812–1887). Tekst stanowi polską i znacznie skróconą wersję książki Apollona Skalkowskiego *Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности (Udział Odessy w rozwoju nauk, ojczystej historii i literatury, Odessa 1842)*.

Apollon Skalkowski (1808–1899) to wybitny historyk, archiwista, etnograf, a przede wszystkim pisarz związany z XIX-wieczną Noworosją, terytorium obejmującym obszar dzisiejszej południowej Ukrainy, Mołdawii, Nadnistrza, południowo-zachodniej części Imperium Rosyjskiego. Współcześnie jest to postać – pomijając wąskie grono badaczy historii literatury słowiańskiej – praktycznie nieznana w Polsce. Z pochodzenia Ukrainiec, urodzony w Żytomierzu, studiował na uczelni w Wilnie oraz w Moskwie, na wydziale historyczno-filologicznym. Od 1856 roku był członkiem-korespondentem Rosyjskiej Akademii Nauk. Większość życia spędził w Odessie, gdzie przynależał do grupy najbardziej aktywnych, wyróżniających się przedstawicieli ówczesnego społeczeństwa. Pełnił między innymi – dodajmy: od 1828 roku przez okres około pięćdziesięciu lat – funkcję przewodniczącego Komitetu Statystyki w Odessie. Należał też do współzałożycieli Odeskiego Towarzystwa Historii i Starożytności (Одесское Общество Истории и Древностей, ООИД, które działało w latach 1839–1922).

¹ A. Mickiewicz, *Słysząc, że pud suwenirów pobrałeś z Rusinek... [Do imionnika Apollona Skalkowskiego]*, w Moskwie, 1826 Jun., cyt. za: A. Mickiewicz, *Dzieła. Wydanie Rocznicowe*, t. 1: *Wiersze*, oprac. Cz. Zgorzelski, Warszawa 1998, s. 183.

W europejskiej historiografii zaistniał Skalkowski jako jeden z pierwszych w pełni profesjonalnych badaczy historii i literatury ukraińskiej. Ze względu na charakter i wagę pracy, którą wykonywał, nazwany został „Herodotem Nowej Rosji”. Pozostawił po sobie liczne książki i studia, które zachowały status pełnoprawnych i aktualnych źródeł historycznych. Do najważniejszych jego dzieł z pogranicza historii i statystyki należą:

- *Chronologiczny przegląd historii terytorium Noworosji 1730–1823* (*Хронологическое обозрение истории Новороссийского края*), t. 1–2, Odessa 1836–1838;
- *Opis statystyczny Nowej Rosji* (*Опыт статистического описания Новороссийского края*), t. 1–2, Odessa 1850–1853;
- *Historia Nowej Siczy, czyli ostatniego Kosza Zaporoskiego* (*История Новой Сечи или последнего коша Запорожского*), t. 1–3, Odessa 1885–1886;
- *Najjazdy hajdamaków na zachodnią Ukrainę w XVIII wieku, 1733–1768* (*Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии*), Odessa 1845;
- *Bułgarskie kolonie w Besarabii i Noworosji* (*Болгарские колонии в Бессарабия и Новороссийском крае*), Odessa 1848.

Prócz esejów historycznych tworzył też utwory literackie, przede wszystkim powieści historyczne: *Kagalniczanka* (*Кагальничанка*), *Kryształowa belka* (*Хрустальная балка*), *Bracia odkupiciele* (*Братья Искупители*), *Mataj* (*Мамай*).

Wspomnieliśmy o tym, że Skalkowski to postać w Polsce właściwie nieznaną. W naszej kulturze zaistniał dzięki Adamowi Mickiewiczowi² oraz Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu, a właściwie za sprawą jego dzieła *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku* (Wilno 1845–1846). Jest to opis podróży, którą odbył autor *Starej baśni* do Odessy w 1843 roku. W związku z tym, że o samej wyprawie wiadomo niewiele, przyciągała ona uwagę badaczy literatury już od XIX wieku, by wymienić choćby Piotra Chmielowskiego³ czy autorów

² Zob. tamże. Na temat cytowanego jako motto do niniejszego szkicu wiersza Mickiewicza pisał Skalkowski następująco: „W lipcu 1825 przyjechałem do Moskwy, żeby skończyć kursa uniwersyteckie rozpoczęte w Wilnie. Znalazłem tutaj Mickiewicza: mieszkał wtenczas w domu Nowosilcowa razem z Jeżowskim i Malewskim. Właśnie pisał poemat *Konrada Wallenroda*. Przypominam sobie, że czytał albo, lepiej mówiąc, improwizował w przytomności Puszkina i Polewoja balladę *Alpuphara* (...). W lipcu 1826 roku pojechałem do domu, w gubernię kijowską, a Mickiewicz do Petersburga, gdzie został. Przy pożegnaniu napisał w moim albumie stosowne wiersze, które zachowałem jako świętość”. „Biblioteka Warszawska” 1860, t. II, s. 811. Powyższą wypowiedź Skalkowskiego poprzedza w „Bibliotece Warszawskiej” informacja redakcyjna: „W numerze 29 «Kuriera Wileńskiego», w odcinku, ciekawą wiadomość czytamy o Mickiewiczu, po rosyjsku, którą w przekładzie przytaczamy”.

³ Zob. P. Chmielowski, *J. I. Kraszewski*, Kraków 1888; tenże, *Kraszewski jako powieściopisarz*, w: J.I. Kraszewski, *Wybór pism*, t. VIII, Warszawa 1892, s. I–XVIII.

poświęconej Kraszewskiemu *Książki jubileuszowej*⁴, przede wszystkim Adama Pługa⁵ i Antoniego Bądzkiewicza⁶. W XX wieku i współcześnie tematem tym zajmowali się między innymi Anna Kałpuż⁷, Rościśław Radyszewski⁸ i Edyta Chlebowska⁹. Choć to nie Kraszewski, ani jego relacja z podróży na Wschód stanowią centrum naszych analiz, warto jednak przywołać fragment jego zapisków z 12 lipca 1843 roku:

Nazajutrz zrobiłem najważniejszą mogę powiedzieć dla mnie znajomość tutaj, historiografa Odessy i noworosyjskiego kraju uczonego i miłego pana Apollona Skalkowskiego, członka tutejszego Towarzystwa Starożytności, Towarzystwa Badaczy Szwedzkiego itd. Ta pierwsza znajomość ułatwiła mi następne, nie mniej dla mnie miłe i konieczne, i utorowała drogę do poznania Odessy. Pan Skalkowski, którego wychowanie w prowincjach zachodnich ułatwiało już niejako znajomość, przez swe prace będąc jakby gospodarzem w Odessie, którą pierwszy dał poznać, historycznie i statystycznie, zwrócił na siebie naprzód uwagę moją. (...) dostarczeniem książek i materiałów ze swego zbioru, ułatwieniem poznania historii i stanu miejscowości (...) ¹⁰.

Co prawda Kraszewski miał wówczas dopiero 31 lat, ale był już na tyle znaną i rozpoznawalną osobą, że zawieranie znajomości z ludźmi nauki i literatury nie mogło sprawiać mu większych trudności. W tym kontekście warto jednak zwrócić uwagę na fragment listu innego autora, cieszącego się w tym okresie większą niż twórca *Starej baśni* sławą, Michała Grabowskiego. Otóż 26 października 1842 roku pisał do Kraszewskiego z rodzinnej Aleksandrówki na Wołyniu:

Donieś mi z łaski swojej, czy ma istotnie wychodzić trzeci oddział [„Athenaeum” – Ł. Z.]; w takim razie wygotuję artykuł o umysłowych zasługach i literackim ruchu Odessy, miasta tak nam przyległego, a o którym najmniejszego nie mamy wyobrażenia; artykuł ten złożę z materiałów dostarczonych mi od pana Skalkowskiego, literata odeskiego, z którym mam stosunki. ¹¹

⁴ *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*, Warszawa 1880.

⁵ A. Pług, *Józef Ignacy Kraszewski (Życiorys)*, w: *Książka jubileuszowa...*, s. I-CIV.

⁶ A. Bądzkiewicz, *Podróżopisarstwo krajowe*, w: *Książka jubileuszowa...*, s. 412-430.

⁷ A. Kałpuż, *Apollon Skalkowski o pobycie J. I. Kraszewskiego w Odessie*, „Ruch Literacki” 1969, R. X, z. 6 (57), s. 361-364.

⁸ R. Radyszewski, *Dialogi Kraszewskiego z Ukrainą*, w: *Kraszewski i wiek XIX. Studia*, idea i układ tomu J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, P. Kuciński, Białystok 2014, s. 214-217.

⁹ E. Chlebowska, *Kraszewski w Odessie, czyli o poszukiwaniu centrum*, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, idea i układ tomu J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, Ł. Zabielski, Białystok 2014-2015, s. 113-134.

¹⁰ J.I. Kraszewski, *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843, od 22 czerwca do 11 września*, t. 1, Wilno 1845, s. 282-283.

¹¹ M. Grabowski do J.I. Kraszewskiego, w: *Michała Grabowskiego listy literackie*, wydał A. Bar, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, S. II, t. III, Kraków 1934, s. 277.

Mowa tu, rzecz jasna, o projekcie, który znalazł swój finał w postaci prezentowanego poniżej artykułu (*Historyczny obraz miasta Odessy...*). Kraszewski – przypomnijmy – zanotował wyraźnie, że w Odessie „zrobił najważniejszą dla niego znajomość”, ale nie uszczegółowił okoliczności, nie zdradził pośrednictwa owej znajomości. Czy pośrednictwa w ogóle potrzebował? Rzecz ta nie zwróciła większej uwagi badaczy, bowiem poza kontekstem artykułu Grabowskiego o Skalkowskim nie ma ona właściwie większego historycznoliterackiego czy historycznego znaczenia. Na temat genezy znajomości tych dwóch ostatnich postaci również niewiele się w Polsce mówiło. A o wyjątkowym znaczeniu, jakie nadawał Grabowski pracom uczonego z Odessy, można się dowiedzieć już choćby od niego samego. Na przykład w liście z 15 grudnia 1842 roku donosił Kraszewskiemu: „Do «Athenaeum» posyłam artykuł, nie wiem, czy ci się zda stosownym. Jeżeli tak osądzisz, zmuszę Fisza¹², ażeby za pokutę nędznej powieści zrobił skrócenie Skalkowskiego *Historii ostatniego kosza zaporoskiego*. Rzecz trochę hipotetyczna, ale ciekawa”¹³. Pracę przekładowo-adaptacyjną, którą wykonał dla „Athenaeum”, musiał uważać za rzecz niezwyklej wagi dla kultury polskiej. Jakże były tego powody?

Źródeł znajomości Grabowskiego ze Skalkowskim można się domyślić, badając biografię autora *Koliszczyzny i stepów*. Urodzony w 1804 roku na Wołyniu, kształcił się między innymi we francuskim liceum im. Richelieu w Odessie (*notabene*: o którym będzie wielokrotnie mowa w niżej przywołanym artykule). Od wybuchu powstania listopadowego (1831), którego nie poparł i w którym nie wziął udziału, do lat 60. XIX wieku przebywał na Wołyniu, literacko zajmując się przede wszystkim historią i kulturą Ukrainy. W tym właśnie czasie największe sukcesy naukowe zdobywał Apollon Skalkowski. Ich współpraca zwyczajnie nie mogła nie dojść do skutku. A o tym, że była to autentyczna przyjaźń, wręcz zażyłość, świadczą przede wszystkim listy, ich ilość i częstotliwość. Na przykład 31 lipca 1843 roku pisze Grabowski do Kraszewskiego: „W tej chwili odbieram list od Skalkowskiego, w którym donosi o twoim pobycie w Odessie, ale nie wyraża się, czy wyjechałeś już, lub czy tam dotąd jesteś, a zatem, czy będziesz w Aleksandrówce lub czy powinienem już stracić nadzieję”¹⁴.

¹² Zenon Fisz (1820–1870) – pseudonim Tadeusz Padalica; pisarz, publicysta, współpracownik wielu pism warszawskich, współzałożyciel „Gwiazdy”, autor m.in. szkiców z wędrówek po Ukrainie: *Opowiadania i krajobrazy* (t. 1–2, 1856); w powyższym tekście chodzi prawdopodobnie o powieść historyczną *Noc Tarasowa* („Athenaeum” 1841–1842).

¹³ List M. Grabowskiego do J.I. Kraszewskiego, w: *Michała Grabowskiego listy...*, dz. cyt., s. 293. Warto dodać, że przekład tej książki Skalkowskiego wykonał dla „Biblioteki Warszawskiej” kilka lat później Michał Gliszczyński. Zob. M. Gliszczyński, *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża*, „Biblioteka Warszawska” 1849, cz. I: t.1, s. 1-56; cz. II: t.1, s. 373-395; cz. III: t.1, s. 484-534; cz. IV: t. 2, s. 26-75; cz. V: t. 2, s. 319-356; cz. VI: t. 2, s. 515-558.

¹⁴ Tamże, s. 329.

Jednak właściwy powód pracy, którą włożył Grabowski w przygotowanie artykułu o Skalkowskim i streszczenia-tłumaczenia jego książki, tkwi nie tylko w przyjaźni z uczonym z Odessy. Chodzić może przede wszystkim o troskę o rozwój świadomości społecznej, o uświadomienie – jak pisarz zaznacza we wstępie do wydawanego artykułu – „mieszkańców Wołynia, Podola, Ukrainy”. Tu bowiem znajomość literatury Noworosji pozostaje na doprawdy niskim poziomie, jest to wiedza wręcz egzotyczna, obca niczym „kultura Libanu i Syrii”.

Znamienne, że ironiczne uwagi nie są kierowane do mieszkańców Warszawy. Wszakże spędził w niej Grabowski dziesięć najważniejszych dla okresu swej młodości lat (1820–1830). Warto też zauważyć, że stolicy Królestwa Polskiego (wówczas już nieoficjalnie określanej jako Kraj Przywiślański) nie postrzega pisarz jako centrum (nawet jeśli mówimy tylko o centrum kultury polskiej) – dla niego jest to wyłącznie prowincja Imperium Rosyjskiego. Taka sama, jaką jest Noworosja, a więc miejsce szczególnie wymagające troski o „wzrost wewnętrznej literatury”. Ale po to jedynie, by podnieść jej rangę jako część w obrębie większej całości:

Jeśli literatura galicyjska mogłaby być dla nas ogniwem stosunków umysłowych z południem Niemiec i z Włochami, literatura poznańska (czym też ona jest rzetelnie) z Berlinem, północą Niemiec i Renem, to nawzajem literatura naszych prowincji powołaną jest szczególniejszemu oznajomieniu przez nas wszystkie kraje języka polskiego z ogromną i zdumiewającą Rosją.

Podkreślmy raz jeszcze: przez termin „prowincja” rozumie tu Grabowski cały zabór rosyjski, a więc również Warszawę. Z tą wszakże różnicą, że mieszkańcy stolicy Kongresówki wydają się nie mieć problemów z takim cywilizacyjnym, kulturowym zacofaniem, jak ludzie na Podolu, Wołyniu, Ukrainie.

W wypowiedzi pisarza krzyżują się dwie idee: prepozytywistyczna dążność do podniesienia samoświadomości społecznej, chęć zaprowadzenia elementarnej edukacji i uwrażliwienia ludzi na określone problemy. Przykładem tego może być stwierdzenie: „(...) tyle przyjemności i korzyści [ludzie jadący do Odessy – Ł. Z.] by doznali i odnieśli, przybywając jednocześnie uprzedzeni o najgłówniejszych przedmiotach ciekawości i nauki, które się tam znajdują”. Drugą dominującą ideą jest wyraźny panslawizm. Wszak rok 1843 to szczytowy moment procesu kształtowania się u Grabowskiego postawy prorosyjskiej, której apogeum widoczne jest w głośnym *Liście do hr. J. Strutyńskiego* (pierwodruk: „Demokrata Polski” 1844). Liście, który – jak wiemy – spotkał się ze stanowczą krytyką społeczeństwa polskiego w kraju i na emigracji oraz z nieprzychylnym przyjęciem w rosyjskich kołach rządowych, gdzie obawiano się wszelkiego samodzielnego ruchu wśród Polaków. Przekaz Grabowskiego w publikowanym poniżej artykule jest jednoznacznie prorosyjski: „(...) ogromną i zdumiewającą Rosją. Tego jednak olbrzyma obejrzyć z jednego punktu

jeszcze nie można. Części tego państwa są całe kraje, a nawet całe części świata” itd. A więc Noworosja staje się dla Grabowskiego istotna jako jedno z promieni potężnego słońca-Imperium Rosyjskiego. Będąc częścią tak ważnej całości, nie można „pozostawać w ogonie”, dawać nikły jedynie blask, potrzeba więcej wysiłku i zdecydowania.

W wypowiedzi pisarza dostrzegalna – moim zdaniem – jest jeszcze jedna warstwa znaczeniowa. Chodzi o wyraźne i żywe emocje, które pojawiają się we wprowadzeniu do artykułu *Historyczny obraz miasta Odessy*. Otóż koncentrują się one nie na Rosji – wzmianki o niej są co prawda wyważone, pełne szacunku, ale nie można o nich powiedzieć, że stanowią wyraz wyjątkowo uwypuklonej estymy, ekspresywnej uczuciowości – lecz na Ukrainie, Podolu i Wołyniu. Grabowskiemu nie zależy na ogólnym wzmocnieniu kulturowym wszystkich prowincji Imperium Rosyjskiego, pomija wszak temat Warszawy, lecz koncentruje uwagę wyłącznie na Odessie. Zauważa pisarz rzecz smutną:

Ze wstydem przyznać należy, że dla tych corocznych gości Odessa jest tylko obojętnym miejscem zgromadzenia, z klimatem trochę cieplejszym niż u nich w domu, z doskonałym morzem do kąpieli, z obfitością pomarańcz i granatów i z operą włoską... Oprócz tych czworga rzeczy, nic oni od niej nie potrzebują. Przywożą bowiem z sobą swoje towarzystwa, swoje nałogi, swoje zabawy i zaprzątnienia.

Wydaje się więc, że nie chodziło Grabowskiemu jedynie o wyrównanie szans rozwoju dla wszystkich prowincji pozostających w granicach Imperium Rosyjskiego. Żył on, jak się wydaje, nadzieję, że Odessa stanie się najpiękniejszą perłą w koronie tej części świata. Że ludzie będą przyjeżdżać do położonego nad Morzem Czarnym miasta nie po ciepłe powietrze, owoce i wypoczynek, lecz po to, by wzmocnić się, duchowo pokrzepić dzięki tamtejszym „żywiolom moralnego i umysłowego życia”. Aby móc w taki sposób spoglądać na ten niezwyklej region – należy zacząć od rzeczy najbardziej zdaje się prozaicznej: poznania „literatury miejscowej”. Pomóc ma w tym „wykaz bibliograficzny”, przygotowany przez Apollona Skalkowskiego, przełożony na język polski i streszczony przez Michała Grabowskiego.

Uwagi edytorskie

Przedkładany artykuł został opublikowany przez Michała Grabowskiego w „Athenaeum” (1843, t. II, s. 118-150). Tekst podzielono na trzy części. Pierwsza przynosi autorskie rozważania wstępne od tłumacza i wydawcy tekstu. Druga, oparta na książce Apollona Skalkowskiego *Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности* (*Udział Odessy w rozwoju nauk, ojczystej historii i literatury*, Odessa 1842),

to rozważania dotyczące historii i specyfiki kulturowej Odessy i całej Noworosji. Trzecia – to spis bibliograficzny z nielicznymi komentarzami i dopowiedzeniami Skalkowskiego/ Grabowskiego. Dwie pierwsze części zostały poddane gruntownemu opracowaniu i opatrzone przypisami wyjaśniającymi kontekst i specyfikę historyczną, noty biograficzne pojawiających się w tekście osób. Ostatnią, bibliograficzną część uporządkowano, uwspółcześiono pisownię, uzupełniono brakujące miejsca w tekście (przede wszystkim o wydanie i rok, jeśli brakowało tych informacji w podstawie wydawniczej).

Wszelkie fragmenty tekstu, które nie pochodzą ani od Skalkowskiego, ani od Grabowskiego, zostały opatrzone nawiasem kwadratowym. Chodzi przede wszystkim o nieliczne uzupełnienia gramatyczne, składniowe – mające na celu oddanie oryginalnego sensu XIX-wiecznego tekstu.

W artykule wprowadzono modernizację pisowni według zasad przyjętych dla tekstów XIX-wiecznych, ale z zachowaniem indywidualnego stylu pisarskiego Michała Grabowskiego.

Michał Grabowski

HISTORYCZNY OBRAZ MIASTA ODESSY WEDŁUG PANA SKALKOWSKIEGO

I. Wstęp

Trudno zdawałoby się przypuścić, że dla mieszkańców Wołynia, Podola, Ukrainy mało, albo nawet wcale nieznamąca jest Odessa i ogólnie cały kraj noworosyjski¹⁵; a jednak tak jest najniezawodniej; o czym można by zresztą wziąć wyobrażenie z widoku potocznej literatury tych prowincji, bo w pismach i dziełach tu wychodzących pospolicie zupełnie głucho o takim zajmującym sąsiedztwie. Książd Hołowiński pierwszy skreślił na wstępie swojej *Pielgrzymki*¹⁶ rys dziejów Noworosji, początków i obecnego stanu Odessy; jest to niewąt-

¹⁵ Nowa Rosja, Noworosja, Kraj Noworosyjski – wprowadzony w XVIII wieku w Imperium Rosyjskim termin na określenie krainy historycznej, wcielonej do Rosji na mocy pokoju w Jassach (9 stycznia 1792 roku), obejmującej tereny dzisiejszej południowej Ukrainy, Mołdawii, Naddniestrza, południowo-zachodniej Rosji. W latach 182–1874 utworzono na tych terenach – w połączeniu z Besarabią – okręg administracyjny o nazwie noworosyjsko-besarabskie generał-gubernatorstwo. Termin „Nowa Rosja” wyszedł z użycia po rewolucji 1917 roku.

¹⁶ Ignacy Hołowiński (1807–1855) – duchowny rzymskokatolicki, biskup, profesor Uniwersytetu Kijowskiego, następnie Akademii Duchownej w Petersburgu; najbardziej znane jego dzieło *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, o której pojawia się wzmianka w powyższym tekście (prwd. Peters-

pliwie jeden z opisów równie nowych dla ogółu czytelników, jak Liban i Syria. W innych pismach polskich znajdują się wprawdzie od czasu do czasu wzmianki o Odessie przez kogoś, co go do niej zaprowadził interes lub ciekawość, ale zwyczajny taki gość przelotny nic nie udzielił drugim, prócz tego tylko, co wywiózł: pamiątki zewnętrznego widoku ulic i kamienic. Taka powierzchowna znajomość ziomeków naszych bywających w Odessie odbija się w literaturze, nawzajem literaturę spotkać może sprawiedliwy zarzut, że przez nierozsianie wiadomości o tym, co jest godnego uwagi i zastanowienia w tak przyległych prowincjach i mieście, nie usposobiła zwiedzających je doznać tyle przyjemności i odnieść tyle korzyści, ile by doznali i odnieśli przybywając wcześniej uprzedzeni o najgłówniejszych przedmiotach ciekawości i nauki, które się tam znajdują. Oprócz bowiem naturalnych stosunków, które mamy z sąsiedzkim krajem i najbliższym miastem portowym, jeszcze dla samej przyjemności i rozrywki bardzo znaczna liczba rodzin polskich zjeżdża się co roku do Odessy i wielką tam część lata przepędza. Ze wstydem jednak przyznać należy, że dla tych corocznych gości Odessa jest tylko obojętnym miejscem zgromadzenia, z klimatem trochę cieplejszym niż u nich w domu, z doskonałym morzem do kąpiel, z obfitością pomarańcz i granatów, i z operą włoską... Oprócz tych czworga rzeczy, nic oni od niej nie potrzebują; przywożą bowiem z sobą swoje towarzystwa, swoje nałogi, swoje zabawy i zaprzątnienia; czy Odessa i cała Noworosja ma jakie własne żywioły moralnego i umysłowego życia?... O tym oni wcale nie wiedzą.

Przy wzroście jednakże *wewnętrznej*, że tak powiem, *literatury naszych prowincji*, nie może tak dłużej zostawać. Nie tylko ponosimy największe szkody od tej sromotnej nieświadomości, ale nadto pozbawiamy naszą literaturę tej właśnie części, której by od niej domagać się powinna ogólna literatura polska. Jeżeli bowiem literatura galicyjska mogłaby być dla nas ogniwem stosunków umysłowych z południem Niemiec i z Włochami, literatura poznańska (czym też ona jedna jest rzetelnie) z Berlinem, północą Niemiec i Renem, to nawzajem literatura naszych prowincji powołaną jest szczególniejszej poznać przez nas wszystkie kraje języka polskiego z ogromną i zdumiewającą Rosją. Tego jednak olbrzyma obejrzeć z jednego punktu jeszcze nie można. Części tego państwa są całe kraje, a nawet całe części świata. Pojedyncze nawet miejsca i szczegóły zjawisk są tutaj tak ważne, a tak dotąd ukryte przed nauką, że wystarczyłyby rozległej specjalnej pracy. Słyszeliśmy wszyscy o zachwyceniu, w które był wprawiony pan Maciejowski¹⁷ za przyjazdem do Moskwy; i bardzo wierzymy

burg 1853), jest relacją wyprawy duchownego przez Odessę, Konstantynopol, Cypr, Bejrut, Damaszek do Jerozolimy.

¹⁷ Prawdopodobnie Wacław Aleksander Maciejowski (1792–1883) – słowianoznawca, historyk, absolwent Uniwersytetów we Wrocławiu, Berlinie, Getyndze, a także Jagiellońskiego. Autor m.in. *Pamiętnika o dziejach piśmiennictwa i prawa Słowian* (t. 1-2, 1839).

temu, bo przypominamy sobie głębokie artykuły uczonego Ciprien Robert¹⁸ o Kremlinie i architekturze cerkwi moskiewskich, niewyczerpanym przedmiocie badań dla artysty i znawcy sztuki. Tak samo Petersburg, mózg i serce tego polipa, zmorduje uwagę każdego postrzegacza samych tylko codziennych jego pulsacji; bo tu nie ma ani jednego niepotrzebnego ruchu, tu każdy zaczyna albo dokonywa czynność na niezmierną skalę nieobrachowanych skutków. Cóż dopiero mówić o widoku całego państwa, obejmującego taką przestrzeń, tak różne klimaty, tak odrębne miejscowe dawne ludy na rozlicznych szczeblach bytu: rozpoczynające, domierzające, kończące, odnawiające, przemieniające swoje społeczne koleje, a wszystko w łonie i na korzyść jednego powszechnego ciała. Pojedyncze te części są tak ogromne, że pochłaniają uwagę, a tak ciekawe, że wzbudzają pragnienie poznać je dokładniej w ich odrębności. Przywoławszy więc na pamięć wszystkie składane części państwa: Wielkorusję¹⁹, prowincje bałtyckie, Litwę, nasze trzy gubernie, Noworosję, Małorosję²⁰, Białorus²¹, Kaukaz, Gruzję, różne Syberie, widzimy, iż przed wszystkimi graniczące z nami *Małorosję* i *Noworosję* powołani jesteśmy poznać i dać poznać. Pierwsza z tych domaga się koniecznie miejsca w literaturze naszego języka i przez udział a prawie wspólność przeszłej historii i dla rodowości ludu, i dla związku z powyższych dwóch powodów wynikłego z naszą literaturą, a mianowicie poezją. Małorosja nie jest bez piśmienności, dzieł i pisarzy w swoim własnym języku. Można nawet wnosić, patrząc na ogólny stan rzeczy obecnie w Słowiańszczyźnie, że literatura miejscowa i uprawa języka szczepu rozwiną się jeszcze bardziej*.

¹⁸ Cyprien Robert (1807–1860) – włoski sławista, od 1 grudnia 1845 roku następca Mickiewicza na katedrze literatur słowiańskich Collège de France, redaktor czasopisma „La Pologne” wydanego w latach 1848–1850, propagator tzw. francusko-polskiej szkoły słowianofilskiej; autor m.in. studiów *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares* (1844); *Les deux Panславismes* (1847). Zob. M. Janik, *Prądy panslawistyczne i rusofilskie w okresie Wielkiej Emigracji*, „Pamiętnik Literacki” 1934, z. 1, s. 58. W tekście prawdopodobnie chodzi o 3-tomowe dzieło *Révélations sur la Russie ou L'Empereur Nicolas et son empire en 1844* (Paris 1845).

¹⁹ Wielkorusja, Wielkorosja, Wielkoruś, Wielka Rosja – oznaczenie historycznych terenów Rusi północno-wschodniej; w XIX wieku terminem tym określano najstarsze ziemie Carstwa Rosyjskiego i Imperium Rosyjskiego; z użytku wyszedł po 1917 roku.

²⁰ Małorosja, Małoruś – terminem tym określano południowo-zachodnie ziemie Rusi; po 1832 roku nazwa „Małorosja” była synonimem całego Kraju Południowo-Zachodniego (generał-gubernatorstwa kijowskiego) Imperium Rosyjskiego. Stosowano ją do rewolucji lutowej (1917).

²¹ Terminem „Białoruś” w XIX wieku oznaczano ziemie dawnej guberni białoruskiej, która na mocy ukazu Aleksandra I z 1802 roku została podzielona na dwie gubernie: mohylewską (stolica: Mohylew) i witebską (stolica: Witebsk). Podział utrzymał się do rewolucji 1917 roku.

* W tej chwili właśnie dowiadujemy się o piśmie zbiorowym w Charkowie, pod nazwiskiem: *Nów*, mającym zawierać tłumaczenia z polskiego i artykuły w języku małorosyjskim [chodzi o pismo „Молодик”, almanach wydawany w latach 1843–1844; dwa tomy opublikowano w 1843 roku i jeden w 1844 w Charkowie, ostatni tom, czwarty, w 1844 roku w Petersburgu – przyp. Ł. Z.].

A tymczasem zaś żywiol małorosyjski wchodzi do powszechnej literatury rosyjskiej; a tu i tam zasługuje, ażebyśmy o nim wiedzieli, co między innymi przyniosłoby i tę korzyść, że ustąpiłyby z dziedziny wyobrażeń i literatury polskich liczne błędy i nieprawdy, skutki terażniejszej niewiomości. Ale Małorosja, niemająca dziś innego bytu, prócz zawartego w przeszłości, o wiele ustępuje pod względem interesu dla nas Noworosji, która właśnie żyje cała w obecności, a sięga w nieograniczoną przyszłość. O miedzę z nami, a jednak w głuchej niewiomości od nas, w krainie, którą dla długiego stanu dziczy i stepowości gotowiliśmy byli na zawsze osądzić, że *regna inania*²² urodziło się dziecko, które, przy staraniach troskliwego rządu, każdego dnia rośnie w sposób mogący tylko zapowiadać olbrzyma. – To dziecko jest Noworosja. Ten step, według naszych wyobrażeń bezowocny, jest krajem, który najrozleglejszym, a rzadko razem połączonym warunkom bogactwa narodowego prawie zarówno sprzyja: niezmierzone obszary urodzajnej ziemi posiadając dla pługa, morze, porty dla żeglugi, klimat dla wina i jedwabiu. Takiego kraju stolica, pół wieku nie rachująca od urodzenia, liczy już kilkadziesiąt tysięcy ludności; związane stosunki handlowe z całym światem, zakłady i towarzystwa naukowe, a co może najdziwniejsza, ognisko miejscowej literatury.

Umysłowe stanowisko Odessy tym może jest ważniejsze, że wpływ jej nie ogranicza się do ludów składających właściwą Noworosję, sięga on nierównie dalej. Widzieliśmy w jej instytucjach uczące się książątka góralskie, książątka serbskie, bojary multańskie, a dla nieszczupłego plemienia Bułgarów jest ona żywotnym organem połączenia ze Słowiańszczyzną, teraz przynajmniej ścisłymi sympatiami przychylności, wdzięczności, religii, a nade wszystko oświecenia. Niepodobna więc dopuścić, ażeby tylko najciekawszych i najważniejszych względów uchodziło tak całkowicie naszej uwagi. Przemyślając jednak, od czego by rozpocząć i jak najsmadniej doprowadzić to zaznajomienie nas z Noworosją, znalazłem, że dobrze będzie podać naprzód wykaz bibliograficzny literatury miejscowej. – Tak pospolicie się dzieje w epoce cywilizacji, każdy fakt społecznego życia odbija się zaraz w druku. Literatura jest [to] wizerunek rzeczy, prawie rzecz sama. Z obrazu bibliograficznego nie tylko poznamy od razu sferę miejscowej czynności, ale nadto dowiemy się, gdzie dokładniejszej o tym wiadomości szukać. Ten ostatni wzgląd utrwała mnie w powziętym pomysle, którego skutecznienie tym łatwiejsze, że właśnie przeszłego roku pan Skalkowski, niegdyś uczeń Uniwersytetu Wileńskiego, a teraz jeden z głównych uczonych noworosyjskich, skreślił bardzo staranny inwentarz wszystkich druków odeskich lub [będących] w Odessie. – Z tego ogólnego obrazu powzięć przekonanie można, że następne prace do nabycia wiadomości w rzeczy, o której mówimy, ściągac się powinny do czterech głównych względów.

²² *Regna inania* – łac. królestwo cieni; powiedzenie zaczerpnięte z *Eneidy* Wergiliusza (rozd. 6, w. 269).

Pierwszy: *Do starożytności noworosyjskiego kraju*; ta bowiem kraina, wielce ciekawa w historycznym względzie dla kolonii greckich, osad genueńskich itp., lecz długi czas ukryta w cieniu barbarzyństwa i niewiedomości, po roznieceniu światła jest nowym i rozległym polem nauki. – Wypada koniecznie poznać, to jest potłumaczyć dotychczasowe prace archeologów i katalogi muzeów.

Drugi: *Do historii osiedlenia Noworosji*. Period ten oddalony o mało co więcej, jak pół wieku, jest przecie wielce ciekawy i pełny najinteresowniejszych szczegółów. Pierwszy period zawiera dzieje zawojowania, drugi urzędzenia. W obydwu pan Skalkowski jest nieoszacowanym przewodnikiem; ułożył on historię tych kilkudziesięciu lat w chronologicznym porządku, co z początku tylko zdaje się niższą rzeczą od pragmatycznego wykładu, ale, wczytawszy się, nie tylko poznajemy, że to był jedyny właściwy sposób do napisania historii prawie współczesnej, ale że jest największy interes w tym szczegółowym obrazie gospodarstwa całego kraju, jakby jednej rodziny. Rzetelnie bowiem wszystko tu się robi jednocześnie: zakładają się miasta i futory w stepie, kopią porty i studnie na drodze do solnych jezior, zakładają osady wojskowe i fruktowe ogrody, szczepią winnice, sadzą morwy, urządzają systemat celny i kontumacyjny, dają ziemię emigrantom greckim, wychodźcom z Niemiec, Żydom, osiedlają koczujące hordy Tatarów, obok pobożnych Memnonistów²³, przy portach kolonizują rodziny żeglarzy greckich i genueńskich, albo Zaporozców zdolnych do wiosłowej marynarki, zgoła jest to wszędzie czynność ustawiczna, czynność szczególnie zdumiewająca przyzwyczajonych do ospalstwa i jednostajności, której jednakże różnowzorowe pasma, rozeznawszy w obrazie pana Skalkowskiego, śledzi się za nią z niepospolitym zajęciem.

Trzeci odział miałby na celu *obecny stan kraju*, a chwilowe rozwijanie się porządków poznanych w poprzedniczym periodzie.

Za czwarty na koniec przedmiot uwagi chciałbym mieć te *utwory właściwej literatury*, w których odświeśla się duch i kolor miejscowości noworosyjskiej.

Śmiem mniemać, że znajdą się przecie w liczbie osób, które okazują piękną ochotę do przysługiwania się literaturze ojczystej swymi pracami, tacy, co we czterech wskazanych oddziałach upatrzą niejedną przedmiot, o którym by zapragnęli dostarczyć wiadomości swym ziomkom. Namawiam do tego szczególnie tych młodych literatów, którzy dotąd złym skierowaniem zdolności podali je mimowolnie w podejrzenie. Literatura polska zewsząd widzi ważne i gwałtownie potrzebne rozdziały pracy, których się nikt nie podejmuje, podczas kiedy w zbytkowych i czczych jest oplakana obfitość. Wybrawszy sobie stały gatunek pracy, można wiele zrobić dobrego i na poważne imię w literaturze zasłużyć. Prosiłbym szczególnie tych panów, których moje powyższe uwagi

²³ Chodzi o menonitów, wyznanie chrześcijańskie, odłam protestantyzmu, jeden z nurtów anabaptyzmu; powstał w 1539 roku w Holandii; założycielem był Menno Simmons (1496–1561).

przekonają o potrzebie wiania do naszej literatury wiadomości o rzeczach noworosyjskich, ażeby się do mnie zgłosili. Porozumiawszy się z nimi w tej mierze, moglibyśmy opatrzyć, ażeby nic i tym godnego uwagi nie uchodziło od naszych ziomków.

II. Część pierwsza

Odessa miała dotąd trzy epoki swego bytu wewnętrznego i zewnętrznego, cywilnego i umysłowego:

1) *Czasy do-Riszeliowskie*²⁴ – okres mityczny miasta, założenie grodu, walka z nieprzyjawnymi okolicznościami i z samą miejscowością. – Pierwszymi mieszkańcami byli Rosjanie, Zaporozcy, Grecy, Słowianie, Niemcy, Włosi, Francuzi i Mołdawianie (Rumuny). Dla zarządu miasta i tej różnoplemiennej ludności wypisano ze Sztokholmu prawa szwedzkie.

2) Przybywa *Riszelie* z cesarską ręką, że Odessa będzie miastem z zachodnią cywilizacją; wskazuje on jedną ręką na morze, drugą ręką na step i powiada, „że morze ożywi i zapłodni step”, słowa, które się wnet sprawdziły. – Silny zaufaniem cesarza Aleksandra, najlepszymi chęciami, samym swoim arystokratycznym nazwiskiem, ściągnął do Odessy mieszkańców, zaprowadził porządek cywilny, stworzył handel, dał Rosji piękne miasto i pięćkroć sto tysięcy nowej ludności na wschodzie państwa.

3) W roku 1823 przybył hrabia Woronców²⁵ i, nastąpiwszy po poprzednikach, którzy doświadczyli *quantae molis Romano condere gentem*²⁶ i których zadaniem było założyć miasto, umocnić, wybudować, nakarmić, ozdobić je, opatrzyć w wygody, przygotować jego przyszłość i umysłowe rozwinięcie; wszystkiego tego dopełnił. – Do osiągnięcia ostatniego celu, to jest zaszczepienia nauki na dziewiczym gruncie Noworosji, zastał on jako gotowych pomocników niektórych mężów z dawna osiadłych w Odessie, Michała Kirjakowa (oj-

²⁴ Chodzi o Armand-Emmanuel'a du Plessis, księcia Richelieu (1766–1822), który za wolą Aleksandra I został 27 stycznia 1803 roku mianowany gubernatorem Odessy. Urząd pełnił do 1815 roku. Richelieu przyczynił się do gwałtownego rozwoju miasta pod względem urbanistycznym, architektonicznym i kulturalnym.

²⁵ Michał Woronców (1782–1856) – generał-gubernator Noworosji w latach 1828–1844, od 1844 roku ogłoszony wicekrólem Kaukazu; popierał gospodarkę kapitalistyczną w produkcji rolnej i w handlu, dzięki czemu w podległych mu guberniach rozwijały się przede wszystkim wsie; od 1819 roku ożeniony z Elżbietą z Branickich, córką hetmana Franciszka Ksawerego Branickiego (1730–1819).

²⁶ Cytat z *Eneidy* Wergiliusza (księga I, w. 33), powszechnie używany na określenie ogromu pracy podjętej dla wykonania określonego celu. W polskiej wersji językowej: „Błądzili, gnani losem przez móżrż wszystkich topiele: / Tak trudno było Romę na trwałym wznieść zrębie” (Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, tł. T. Karyłowski, oprac. S. Stabryła, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s.6).

ca)²⁷, Panajodora Nikowuła²⁸, Stempkowskiego²⁹, Blaramberga³⁰, Desme³¹, Sikara³², Skassi³³, Kunickiego³⁴; z nim przybyli: Lewszyn³⁵, baron Briunow³⁶, Tumański³⁷. Ludzi dość było, niwa nieobejrzana.

²⁷ Michał Kirjakow (Михаил Михайлович Кирьяков, 1766–1825) – doradca kolejalny, marszałek chersońskiej szlachty, pierwszy dyrektor urzędu celnego Odessy. Historia Odessy zapamiętała dwóch Michałów Kirjakowów, ojca (1766–1825) i syna (1810–1839), którzy zasłynęli m.in. jako znakomici plantatorzy (posiadali ogromne ogrody składające się z drzew owocowych, ale też róż i drzew iglastych).

²⁸ Aleksander Panagiodor-Nikowuł, Александр Федорович Панагидор-Никовул (1764–1848) – pochodzący z Grecji tłumacz języka starogreckiego, archeolog, pracujący na Krymie i w Odessie; członek Odeskiego Towarzystwa Historii i Starożytności. Autor m.in. książki *Исследование о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского* (1826).

²⁹ Iwan Stempkowski, Иван Алексеевич Стемпковский (1789–1832) – uczoney i polityk, badacz starożytności, archeolog, adiutant księcia Richelieu, gubernator miasta Kercz na Półwyspie Krymskim w latach 1828–1832; jeden z założycieli Muzeum Starożytności w Kerczu i Muzeum Historii Regionalnej w Odessie.

³⁰ Iwan Blaramberg, Иван Павлович Бларамберг (1772–1831) – archeolog, jeden z pionierów badań nad historią wybrzeża Morza Czarnego, założyciel Muzeum w Odessie (1825), dyrektor Muzeum Starożytności w Kerczu (od 1826).

³¹ Jacques-Louis Descemet, Жак-Луи Дессеме (1761–1839) – francuski botanik, hodowca róż, profesor botaniki, twórca pierwszych ogrodów botanicznych w Odessie oraz członek Odeskiego Towarzystwa Rolnictwa Południowej Rosji; w 1818 roku przeprowadził się z Francji do Imperium Rosyjskiego, by objąć stanowisko dyrektora ogrodu botanicznego w Odessie.

³² Charles Sicario, Шарль Яковлевич Сикар, Karl Sicard (1773–1830) – francuski kupiec, mecenas sztuki, znawca literatury, bliski przyjaciel księcia Richelieu; na początku lat 30. XIX wieku przeniósł się na stałe z Marsylii do Odessy. Zmarł tragicznie w 1830 roku podczas rejsu statkiem z Odessy do Konstantynopola. Znany jako autor *Listów z Odessy* (*Lettres sur Odessa*, 1812).

³³ Rafał Skassi, Рафаэль Скасси (dat życia nie udało się ustalić) – dyplomata i kupiec z Genewy; autor pomysłu, by na wschodnich brzegach Morza Czarnego zaprowadzić handel zamienny soli krymskiej na drzewo do budowy okrętów, co miało pomóc w zaprowadzeniu pokoju wśród buntowniczych plemion czerkaskich. Skassi do historii przeszedł przede wszystkim jako wybitny znawca historii i obyczajów Czerkiesów (Kaukaz), które opisał w dziele *Заметки о торговых отношениях с Черкессией* (1811). Wspomina o nim Hołowiński w *Pielgrzymce do ziemi świętej* (Wilno 1842, s. 14–16).

³⁴ Piotr Kunicki, Петр Семенович Куницкий (1774–1837) – duchowny prawosławny, protopierej (pierwszy kapłan) cerkwi w Odessie; absolwent seminarium w Połtawie; autor m.in. rozprawy *Краткое статистическое описание Заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте* (1812). Zob. Władimir Iwanowicz Iwanow, *Протоиерей Петр Куницкий: жизнь и деятельность основателя Екатеринодарского духовного правления*, Краснодар 2010.

³⁵ Aleksander Lewszyn, Алексей Ираклиевич Лёвшин (1798–1879) – urzędnik i mąż stanu Imperium Rosyjskiego; jeden z twórców reformy uwłaszczenia chłopów w Rosji, członek Rady Państwa, etnograf, historyk, pisarz; w 1831 roku został mianowany merem Odessy, ale pełnił wówczas wiele innych ról w tym mieście: dyrektor teatru, przewodniczący większości komitetów historycznych; z urzędu mera Odessy Lewszyn został odwołany w 1837 roku; autor m.in. studium *Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей*, Petersburg 1832.

³⁶ Ernest Filip von Brunnow, Филипп Иванович Бруннов (1797–1875) – baron (później hrabia); rosyjski dyplomata; najdłużej w historii Rosji pełniący obowiązki ambasadora Rosji w Wielkiej Brytanii (1840–1874); z Odessą był związany w latach 1818–1827, pracował w biurze Michała Woroncowa, gdzie zajmował się m.in. redagowaniem gazety «Одесский вестник».

Do pierwszego opisu Odessa dała powód Pawłowi Sumorokow³⁸ w *Podróży po Krymie i Besarabii 1799 roku* (Moskwa 1800, in 8-vo). Podróżnik patrzył na nią przez powiększające szkło modnego turysty. W cztery lata później chersoński kupiec, później mer Marsylii Antoine Buron de St. Joseph³⁹ w bardzo ciekawym dziele: *Essai historique sur le commerce et la navigation de la mer noire* mówi o Odessie jako mieście bogatych nadziei i groźnego dla Chersonu spółzawodnictwa handlowego. W tym samym czasie robi o niej wzmiankę Włodzimierz Izmaïłow⁴⁰ w *Listach o południowej Rosji*.

W 1817 i 1818 roku odwiedził Odessę konsul francuski w Tyflisie Gamba i dość szczegółowo opisał w dziele: *Voyage dans la Russie meridionale par le Chevalier Gamba*, Paris 1826⁴¹; na koniec urzędnik przy boku księcia Riszelięgo, margrabia de Castelneau⁴² w trzecim tomie dzieła *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, Paris 1820, poświęcił 112 stron opisywaniu Odessy z 1814 i 1815 roku; jednakże niepodobna utaić, że wszystkie jego cyfry [są] przesadzone, a plany zupełnie błędne.

Wróćmy jednak do tych kilku uczonych, którzy stanowią pierwsze pokolenie literatów odesskich i rozpoczynają jej właściwe naukowe zasługi.

Karol Sikard, znakomity kupiec odesski, przyjaciel i pomocnik Riszelięgo, w końcu wiceprezes Towarzystwa Wiejskiego Gospodarstwa Południowej Rosji⁴³, wydał najważniejsze z dzieł o tutejszej krainie, pod tytułem: *Lettres sur*

³⁷ Wasilij Tumanski, Васи́лий Ива́нович Тума́нский (1800–1860) – rosyjski urzędnik i poeta, pracował w biurze gubernatora Noworosji i Besarabii Michaiła Woroncowa; do 1828 roku mieszkał w Odessie, gdzie poznał m.in. Puszkina (który wspomina o nim w *Eugeniuszu Onieginie*: «Одессу звучными стихами наш друг Туманский описал...»); absolwent Uniwersytetu w Petersburgu oraz Collège de France.

³⁸ Paweł Sumorokow, Па́вел Ива́нович Сума́роков (1767–1846) – oficer rosyjskiego wojska w randze kapitana; pisarz; powołany m.in. na urząd wojewody witebskiego i gubernatora Nowogrodu; autor m.in. dzieł: *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест* (1800); *Черты Екатерины Великой* (1819).

³⁹ Antoine-Ignace Anthoine, baron de Saint-Joseph (1749–1826) – pochodzący z rodziny sędziowskiej kupiec; majątku dorobił się dzięki handlowi na Morzu Czarnym, które to tereny poznał jako podróżnik i opisał w wymienionym w tekście eseju, wydanym w Paryżu w 1805 roku.

⁴⁰ Włodzimierz Izmaïłow, Влади́мир Васи́льевич Изма́йлов (1773–1830) – rosyjski pisarz i publicysta; oprócz wyżej wymienionego dzieła (utrzymanego *notabene* w konwencji sentymentalnych powieści Nikołaja Karamzina) napisał też m.in. powieść *Ростовское озеро* (1795).

⁴¹ Jacques François Gamba (1763–1833) – konsul w Tyflisie, najbardziej znany dzięki wymienionemu w tekście dziełu: *Podróż do Rosji południowej i prowincji kaukaskich* (wyd. I: Warszawa 1830; wyd. II: Wilno 1841).

⁴² Gabriel de Castelneau (1757–1826) – francuski pisarz, urzędnik, dyplomata; członek parlamentu francuskiego, reprezentant okręgu Bordeaux; służył m.in. na dworze cara Pawła I, jak również w biurze gubernatora Nowej Rosji księcia Richelieu.

⁴³ Общество сельского хозяйства Южной России – towarzystwo zorganizowane z inicjatywy hrabiego Michała Woroncowa w Odessie w 1828 roku; za cel obrało przyczynienie się do rozwoju rolnictwa na południu Rosji; działalność towarzystwa skoncentrowano przede wszystkim na organizowaniu konkursów dla rolników, wystaw, eksperymentów nad nowymi odmianami roślin, krzyżówek zwierząt; prowadziło też działalność wydawniczą, publikując czasopisma «Листки»

Odessa, Sankt Petersburg 1812, in 12. On też zostawił w rękopisie ciekawy *Pamiętnik* o rządach Riszelięgo: *Notice sur le duc de Richelieu*.

Protojerej Piotr Kunicki, pierwszy kaznodzieja w Besarabii, tylko co zajętej orężem rosyjskim, pierwszy też opisał tę krainę w dziele: *Krótki statystyczny opis krainy zadnieprowskiej*, Sankt Petersburg 1813.

Pierwsze jednak przed wszystkimi miejsce należy zacnemu starcowi, miłośnikowi nauk, Panajodorowi Nikowulo, Grekowi rodem i najdawniejszemu mieszkańcowi Odessy. Jeszcze w 1797 roku zaczął on swój archeologiczny zawód, przedsięwziawszy odkopywać z ziemi tutejszej złomki posągów, budowli itp. Na nieszczęście skutkowi tych zamysłów stanęło na przeszkodzie nieoświecenie ludu, niepokonane nawet opieką wyższego rządu. Archeolog uchodził za odkopywacza zakrytych skarbów. – Prace Nikowula zostałyby całkiem bezowocne, gdyby nie zostawił dwóch uczniów: Stempkowskiego i Blaramberga.

Początkowo myśl o zbieraniu starożytności w klasycznych miejscach Noworosji powzięta była przez księcia Potemkina⁴⁴, który jeszcze 21 grudnia 1786 roku, zaraz po zawojowaniu Krymu⁴⁵, zalecał urzędownie tauryckiemu gubernatorowi wyszukiwać dawne monety i medale. Jednakże do samego 1806 roku nie przedsięwzięto w tym względzie nic systematycznego. Wtedy dopiero hrabia Seweryn Potocki⁴⁶ (natenczas kurator okręgu charkowskiego), a w cztery lata później admirał margrabia de Traverzi⁴⁷, zwrócili na to uwagę i kazali roz-

i «Записки», w których zamieszczano m.in. praktyczne porady innowacyjnych rozwiązań w uprawie roślin i hodowli zwierząt; najdłużej urzędującym prezesem towarzystwa (przez 25 lat) był hrabia Michaił Tołstoj (1804–1891).

⁴⁴ Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin, Григорий Александрович Потёмкин (1739–1791) – rosyjski arystokrata, urzędnik, feldmarszałek, prezydent Kolegium Wojskowego, dowódca wojsk rosyjskich w wojnie z Turcją (1787–1792); poparł Katarzynę II w przejęciu władzy w Rosji podczas tzw. przewrotu pałacowego 28 czerwca 1762 roku, na mocy którego udało się zdetronizować Piotra III Romanowa.

⁴⁵ Chodzi o aneksję Chanatu Krymskiego w 1783 roku przez Rosję. Całe terytorium Chanatu zostało wówczas włączone do Imperium Rosyjskiego – jako skład namiestnictwa jekaterynosławskiego i obwodu taurydzkiego Imperium – do Noworosji (ten stan administracyjny utrzymał się do rewolucji lutowej 1917 roku).

⁴⁶ Seweryn Potocki (1762–1829) – arystokrata wywodzący się z magnackiego rodu Potockich herbu Pilawa; poseł, senator, tajny radca i członek Rady Państwa. W okresie Sejmu Wielkiego był posłem województwa braclawskiego; nie przystąpił do Targowicy; wyjechał do Rosji, gdzie prowadził działalność oświatową. W Odessie pobrał w latach 1805–1810 pałac klasycystyczny, który istnieje do czasów współczesnych, mieści się przy ul. Sofijskiej, od roku 1899 funkcjonuje tam Muzeum Sztuk Plastycznych.

⁴⁷ Jean-Baptiste Prévost de Sansac, markiz de Traversay, Жан Батист Прево де Сансак, маркиз де Траверсе (1754–1831) – Francuz z pochodzenia; z rodzinnego kraju wyemigrował w 1791 roku; rosyjski dowódca marynarki wojennej, admirał floty w Imperium Rosyjskim; dowódca Floty Czarnomorskiej; w latach 1811–1828 minister gospodarki morskiej Imperium Rosyjskiego; gubernator Mikołajewa; odznaczony krzyżem św. Andrzeja. Warto zaznaczyć, że markiz służył w sumie kilku monarchom: pierwotnie Ludwikowi XV (był ministrem wojny we Francji w 1773 roku), Katarzynie II, Aleksandrowi I i Mikołajowi I.

począć poszukiwania, które też wzbogaciły muzea charkowskiego uniwersytetu i czarnomorskiego hydrograficznego depo⁴⁸ wielu marmurami, nadpisami, medalami itp. Część ostatniego zbioru weszła niedawno do muzeum Odesskiego Towarzystwa Miłośników Historii i Starożytności⁴⁹. – W 1810 roku rządca miasta Teodozji (Kaffy) Broniewski⁵⁰ założył Muzeum Teodozyskie, starsze laty od muzeów w Odessie i w Kerczu, a w którym dochowały się jedyne pomniki genueńskiego panowania na tych brzegach.

Blaramberg, zaprawiony do miłośnictwa i nauki starożytności naprzód przez Kellera⁵¹, a potem Panajodora Nikowulo, obrał za szczególny cel swych śledztw Olbię⁵², bogatą w mnóstwo różnego rodzaju pamiątek. – Zebrał i stosownie opisał medale olbijskie, w dziele: *Choix des médailles antiques d'Olbiopolis on Olbia*, Paris [1822], in 8-vo, 64 str. i 20 tablic; dodał do tego wiadomość o samej Olbii, przy rozkopywaniu której, dawnego uroczyska leżącego we wsi Parutino albo Ilianskoje, obecnym być raczył w 1816 roku sam dziś szczęśliwie panujący monarcha⁵³. W dalszym ciągu swych odkryć wydał Blaramberg broszurę *De la position de trois forteresses Tauro-Scythes, dont parle Strabon*, Odessa 1831, in 8-vo, i pisemko o jednym z bosforskich medałów: *Notice sur les médailles de Rhadamiadis roi inconnû du Bosphore Cimmérien – découvertes en Tauride* 1922, in 8-vo.

Stempkowski, adiutant Riszelięgo, trudnił się poszukiwaniem starożytności w samej Odessie, czego owocem zostało wykopanie dawnego naczynia i monet z ziemi, gdzie dziś [stoi] dom Pani Nilies, i oznaczenie miejsca greckiej osady, nazywanej u dawnych geografów *Portem Istrien (Istricon Limon)*⁵⁴, gdzie teraz leży sama Odessa. Stempkowski pracował i pisał wiele, ale mało drukiem ogłosił. – Najgłośniejsze i wysokiej archeologicznej wartości jest jego dzieło *Re-*

⁴⁸ Depo – skład, magazyn, przechowalnia.

⁴⁹ Одеськое общество истории и древностей – utworzone 25 marca 1839 roku w Odessie na wniosek Michała Woroncowa, gubernatora generalnego Noworosji i Besarabii, towarzystwo o charakterze naukowym, mające na celu działalność badawczą nad historią południowej Rosji; działało w latach 1839–1922.

⁵⁰ Siemion Broniewski, Семён Михайлович Броневский (1763–1830) – urzędnik Imperium Rosyjskiego, oficer, dyrektor Departamentu Azji Ministerstwa Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego, gubernator Teodozji, historyk Kaukazu, autor m.in. *Известия о Кавказе* (część 1: 1823, część 2: 1823).

⁵¹ Henryk Karl Ernst Köhler, Генрих Карл Кёлер (1765–1838) – urodzony w Saksonii archeolog, pracował m.in. w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu, był członkiem zwykłym Akademii Nauk Imperium Rosyjskiego; autor m.in. *Донесение, представленное Императорской академии наук академиком Келером, о путешествии его в Крым* (1821).

⁵² Olbia – kolonia grecka na północnym wybrzeżu Morza Czarnego w pobliżu ujść Bohu i Dniepru.

⁵³ Tzn. Mikołaj I Romanow (1796–1855).

⁵⁴ Chodzi o jedną z dwóch znanych współcześnie osad należących do olbijskiego polis: *Havana Isia* (ujście rzeki Kujalnik) i *Havana Istrien* (współcześnie jest tu port). Były to małe wioski z kamienną zabudową, których mieszkańcy uprawiali rolę, zajmowali się rybolowstwem i handlem.

cherches sur la Geographie ancienne de la côte du Pont Euxine, St. Petersburg 1826, in 8-vo, w którym sprawdza powieść starożytnych o tutejszych okolicach.

Rafael Skassi, genueńczyk, znajomy z wycieczek do Czerkasji dla zawiązania z góralami handlowych stosunków, a później zamieszkały w Kerczu w charakterze opiekuna rosyjskiego handlu na Kaukazie, pomagał – razem z uczonym emigrantem kapitanem Diubriuksem⁵⁵ – Stempkowskiemu do wykopywania mogił Pantikapei. Kercz jest [to] tutejsze Herkulanum i Pompeja. Skassi z powodu odkrycia portu [w] 1821 roku w Kerczu napisał w „*Annales de l’industrie nationale et étrangère*” artykuł: *Mémoire sur l’ouverture du Port de Kertz*, w którym utyskuje na szkody wyrządzone naukom przez mieszkańców burzących szacowne starożytności, a nawet przez dyletantów, rozwekających i wywożących daleko podobnego rodzaju pomniki. Diubriuks całe życie pracował, zostawił mnóstwo badań w rękopisach i umarł w nędzy.

Za przyjazdem hrabiego Woroncowa do Odessy archeologowie, zgadując jego osobistą troskliwość, podali mu swe myśli o zbieraniu i zachowaniu noworosyjskich starożytności. Najważniejszy był memoriał pułkownika Stempkowskiego *Notice sur les recherches d’antiquités qu’il y aurail à faire dans la Russie méridionale*. To wywołało założenie Muzeum Starożytności w Odessie i Kerczu i rozpoczęcie prac archeologicznych z nowym zapałem i skutkiem. Wprzód jeszcze, bo w 1822 roku, rząd oznaczył sumę na podtrzymanie budów greckich i genueńskich w Krymie.

Dla upowszechnienia wiadomości o rozległym kraju noworosyjskim, mało znajomym nawet wewnątrz państwa, hrabia Woroncowa powziął myśl wydawania gazety w dwóch językach: rosyjskim i francuskim. – Redakcję poruczono Lewszynowi, później naczelnikowi miasta, i baronowi Briunow, teraz sławnemu dyplomacie. Zaczęła ona wychodzić dopiero w 1827 roku, bo miasto jeszcze niezasobne było ani w papier, ani w potrzeby drukarskie. Od tej chwili zaczyna się właściwy ruch literacki Odessy. Do tej gazety, po rosyjsku nazwanej „Odeski Wiestnik” [«Одесский Вестник»], a po francusku „*Journal d’Odessa*”, pisywali: poeta Tumański, Desumit⁵⁶ i Morozow⁵⁷ w przedmiocie nauk przyrodzonych, Blaramberg i Stempkowski archeologii, Sikkard i Lahoria handlu,

⁵⁵ Paul Du Bruux, Поль Дюбрюкс (1770–1835) – z pochodzenia Francuz; archeolog związany z Kerczem (przeprowadził się tu w 1811 roku), jeden z założycieli Muzeum Starożytności w Kerczu; jako archeolog znany przede wszystkim z prowadzonych badań na temat starożytnej Cymerii (obecnie Krym), Mirmeki i Pantikapajon (obecne tereny Cieśniny Kerczeńskiej). Za życia Du Briuxa nie ukazało się żadne jego dzieło; jest autorem m.in. studium *Vestiges apparents des villes et bourgs qui existent sur Bosphore Cimmerien* (*Opisanie ruin i śladów starożytnych miast i umocnień na obrzeżach Cymerii*).

⁵⁶ Zob. przyp. 31.

⁵⁷ Paweł Morozow, Павел Тимофеевич Морозов (1808–1881) – pisarz, publicysta; autor m.in. *Historii Odessy* (История Одессы, 1831), *Walki chrześcijaństwa z pogaństwem* (Борьба христианства с язычеством, 1845) czy *Wspomnień o Odessie* (Из одесск. Воспоминаний, 1877).

Safanow⁵⁸ statystki. Byli nawet felietoniści Spada⁵⁹ i Guibał⁶⁰, piszący po francusku o literaturze, teatrze, muzyce itp.

Konsul hiszpański Jakub Bahuf-y Riwas⁶¹, dla poznamienia swych ziomków z handlem Odessy, wydał pisemko *Noticia sobre el commercio que se puste entablar entre Odessa, Espana y sus America*, a później, już w Hiszpanii, *Memoria sobre et commercio del mar Negro, de Azoff y del Danubio etc.*, Madrid 1832, 8-vo.

[Rok] 1828 pamiętany jest w dziejach naukowych Odessy, bo wtedy to hrabia Woroncowa wyjednał u cesarza: 1) potwierdzenie i fundusz dla Towarzystwa Wiejskiego Gospodarstwa Południowej Rosji; 2) sumę 10 000 rubli, przeznaczoną na nagrody za postępy w ogrodnictwie i sianiu lasów; 3) założenie w Odessie szkoły wschodnich języków dla usposobienia tłumaczy; 4) zakład sztucznych wód mineralnych i 5) publiczną bibliotekę. – Na ostatnią redakcja gazety odeskiej, złożona z panów Lewszyna, Morozowa, Guibała, Straszkowa⁶² i Skalkowskiego, odstąpiła szlachetnie wszystkich dochodów swojego pisma.

W nowo urządzonej drukarni wyszło pismo: *Pierwsze ćwiczenia w nowogreckim języku*, dla miejscowej greckiej szkoły.

Odeskie Muzeum wzrastało nabyciem przedmiotów starożytności, kupionych lub darowanych. Posłany w 1828 i 1829 roku porucznik Tepliakow⁶³ do Bułgarii i w inne miejsca zajęte zwycięskim wojskiem rosyjskim, dla zbiorów tego rodzaju przywiózł znaczną liczbę medalów, napisów, marmurów i wydrukował o tym pisemko: *Zdanie sprawy o różnych pomnikach starożytności odkrytych w Bułgarii i Rumelii*, Odessa 1829, in 8-vo. – On także wydał później *Listy z Bułgarii* [1833] jako poetyczny płód swojej wycieczki. Do

⁵⁸ Stefan Safanow, Степан Васильевич Сафонов (1808–1862) – senator Imperium Rosyjskiego, dyplomata, dyrektor Biura Cywilnego przy namiestniku Kaukazu, pisarz, historyk; związany z osobą księcia Woroncowa w latach 1825–1843, autor m.in. wspomnień *Путевые заметки по Новороссійскому краю* (1828–1830).

⁵⁹ Anton Spada, Антон Францевич Спада (ok. 1779–1843) – historyk, pisarz, cenzor; informacje o miejscu i czasie jego urodzenia są historyczną zagadką, wiadomo jedynie, że do Odessy przyjechał około 1819 roku, uczył się w liceum Richelieu; od 1833 roku kierował Odeskim Muzeum Starożytności oraz tamtejszą biblioteką; autor książki *Messenger de la Russie meridionale* (1833).

⁶⁰ Aleksander Gibał, Александр Варфоломеевич Гибаль (dat życia nie udało się ustalić) – urodzony w Petersburgu szlachcic, studiował we Francji w Collège de France; wzięty nauczyciel języka francuskiego w Odessie.

⁶¹ W hiszpańskich katalogach bibliotecznych autor widnieje jako Don Francisco Bager Y Ribas, Consul de J. Ab. Catolica en Odessa, *Memoria sobre el comercio de los puertos del Mar Negro, de Azow y del Danubio*, Madrid: En la Imprenta Real, 1832.

⁶² Mikołaj Straszkow, Николай Страшков – prócz imienia i nazwiska nie udało się ustalić personaliów tej osoby.

⁶³ Wiktor Tepliakow, Віктор Григорьевич Тепляков (1804–1842) – rosyjski poeta, podróżnik, dyplomata, dekabrysta; osadzony w twierdzy Pietropawłowskiej; jednym z miejsc jego zesłania był Chersoń nad Dnieprem, gdzie zainteresował się archeologią; do Bułgarii został wysłany w 1829 roku; owocem tej wyprawy były m.in. *Listy z Bułgarii* (1833).

tego zbioru przybyły monety darowane od porucznika Dołżnikowa⁶⁴, zgromadzone przezeń za Dunajem, Muzeum Blaramberga i bogaty zbiór medalów Stempkowskiego, kupiony po jego śmierci. – W 1833 roku w Kerczu odkryto nieocenione zabytki. W królewskich i drugich grobach antykapejskich pełno było starożytności, jakowych nie posiada żadne z najświetniejszych muzeów europejskich. – Jednakże ponieważ panowie Aszik i Chorejsza, mieszkańcy Kerczu, starannie wykopują je i odsyłają do Petersburga, mała więc tylko częśćka tych skarbów i powierzchowny opis dostają się Odessie.

Z powodu wojny tureckiej 1828 i 1829 [roku] gazeta odeska stała się znajoma w Rosji. – Spada, bibliotekarz miasta, złożył z urzędowych relacji i reskryptów dwa pisemka: 1) *Précis historique sur les événements militaires de la guerre avec les Turcs, depuis, le commencement des hostilités jusqu'a a la prise de Varna*, 1928 Moscou, in 8-vo; 2) *Précis historique et chronologique des événements militaires pedant la campagne contre les Turcs, depuis la prise de Varna, jusqu'a la paix d'Adrianopole*, St. Petersburg 1829, in 8-vo.

Tegoż roku doktor Epitis⁶⁵, teraz będący w Grecji, wydał dzieło: *Notice sur les bains de mer et des liman sou lacs d' Odessa* 1829, in 8-vo.

Hrabia Scristoria⁶⁶ wydał bardzo ważne dzieło: *Notes sur la provinces Russes au delà du Caucase écrites dans les années 1823 etc.*, Odessa 1824, in 12-mo.

W 1830 Felix Lahariu⁶⁷, mieszkaniec Krymu, wydał *Abrége historique des revolutions et du commerce de la Tauride*, Odessa 1830, in 8-vo. Tego roku wydano „Odeski Almanach”, noworocznik niepospolitej literackiej wartości, najciekawsze artykuły są: *Odessa w 1830 r.*; *O Howardzie*, wiadomym filantropie, który umarł w Chersonie; Blaramberga *O miejscu świątyni Diany tauryckiej*; romans archeologiczny *Rubais* i *Indar* Stempkowskiego, *Listy o Krymie* Tepliakowa.

W 1831 [roku] wyszły *Początkowe prawidła języka włoskiego*⁶⁸ i *Les chants du Barde de la Nouvelle Russie*. – A. Lamota⁶⁹.

⁶⁴ W oryginale u Skalkowskiego: (...) поручикомъ Должниковымъ, собранныя имъ за Дунаемъ (...) (s. 32). Nie udało się ustalić tożsamości wymienionej w tekście osoby.

⁶⁵ U Skalkowskiego: „доктор Эпитисъ” (s. 33). Na karcie tytułowej wymienionego dzieła autora określa się jako: Le Docteur P. C. Hepites.

⁶⁶ Grabowski notuje nazwisko autora jako Scristoria, u Skalkowskiego pojawia się jako „полковник граф Серисторя”; w katalogach bibliotecznych: comte L. Serristori.

⁶⁷ Na karcie tytułowej wymienionego powyżej dzieła jego autora zapisuje się jako: Félix Lagorio. Nie udało się znaleźć informacji biograficznych tej osoby.

⁶⁸ U Skalkowskiego (s. 34) brzmi to następująco: „(...) въ 1831 году вышли: одна русская книга, сомнительнаго достоинства, это – *Начальныя правила итальянскаго языка Генриха Венлера* – это трудъ не принесъ пользы ни автору ни ученикамъ (...)”.

⁶⁹ Nie udało się ustalić, o jakim utworze w tym kontekście jest mowa. Skalkowski w swej książce dodaje, co zostało pominięte u Grabowskiego, że tego utworu A. Lamota w rzeczywistości ani nie widział, ani nie słyszał (s. 34: (...) которыхъ однако жъ не удалось намъ ни видеть, ни слышать, и несколько другихъ).

Jeszcze w 1822 [roku] zrobiono próbę wydawania kalendarza, ale bez pożądanego skutku. – W 1832 [roku] powiodło się daleko lepiej, i odtąd co roku ta popularna publikacja ulepsza się co do objętości i treści.

Tegoż roku Towarzystwo Wiejskiego Gospodarstwa Południowej Rosji wydało pierwszą część swych *Pamiętników* po rusku i po francusku; znajdują się tam zajmujące prace członków [Towarzystwa]: Descemet'a *Tableau historique des progres de la culture des arbres à Odessa; o odeskim klimacie* Morozowa i postrzeżenia Demola⁷⁰, Bossula⁷¹, Sturdzy⁷² i innych, w przedmiocie rolnictwa, owczarstwa, hodowli winnic i roboty win.

Gazeta odeska rozszerzyła swój zakres i zaczęła wydawać osobno dziennik francuski, poświęcony przede wszystkim handlowi; były tam ciekawe artykuły inżynierów francuskich Szatilion'a i Flaszat'a⁷³ o możliwości robienia *studzien artezyjskich* w Odessie, wyjątki z rozprawy majora Haju: *Observations sur les dali es de la nouvelle Russie*⁷⁴, – *De l'avenir des relations commerciales entre la Russie et la France Méridionale*, przez Flaszata. Artykuł samego wydawcy, Guibala: *Economie domestique et industrielle des Abases*, – nareszcie pułkownika Liprandi *Etnograficzne zarysy o Bułgarii*, w tym czasie będącej teatrem wojny⁷⁵.

Oprócz tego wychodziło handlowe tygodniowe piśmko: *Feuille de Commerce*, przez Guibala, i tak nazwane *Portata*, to jest dzienniki żeglugi, z wyliczeniem wchodzących i odchodzących okrętów i przywożonych towarów, przez kupca Lemmi⁷⁶, bez oznaczonego terminu.

⁷⁰ Iwan Demol, Иван Александрович Демол (? – 1859) – lekarz, rolnik, jeden z założycieli Towarzystwa Rolniczego Południowej Rosji; autor m.in. książki *Ручную книгу для овцеводов* (1842).

⁷¹ Bossul, u Skalkowskiego: Бассал – nie udało się ustalić personaliów tej osoby.

⁷² Aleksander Stourdza, Александр Скарлатович Стурдза (1791–1854) – rosyjski dyplomata, eseista, działacz religijny, propagator słowianofilstwa; dążył do odnowienia prawosławia i promowania go w Europie Zachodniej; autor m.in. eseju *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Église orthodoxe* (1816); z Odessą związany od 1830 roku, tu bowiem postanowił spędzić okres emerytury, oddając się pracom literackim.

⁷³ Szatilion i Flachat (u Skalkowskiego: „(...) французских инженеров Шатильона и Флаша”, s. 35) – w opracowaniach dotyczących historii Odessy wymieniani są jako inżynierowie, którzy pracowali przy budowie (pierwotnie nieudanym zresztą projekcie) sieci wodociągowej w mieście; jednakże nie udało się ustalić ich szczegółowych not biograficznych.

⁷⁴ U Skalkowskiego (s. 36): „(...) отрывки из статьи маюра Гаюй подь заглавиемъ Observations sur les salines de la Noubelle Russie (O соляныхъ озеряхъ въ Новой России)”.

⁷⁵ „Наконецъ, полковникъ Липранди сообщилъ несколько этнографическихъ заметокъ о Болгарии, театре тогдашней войны” (s. 36). Iwan Liprandi, Иван Петрович Липранди (1790–1880) – generał rosyjskiej armii carskiej, historyk wojskowości, autor popularnych pamiętników o Puszkynie; w Odessie mieszkał w l. 20. XIX wieku, pełnił rolę urzędnika do zadań specjalnych przy gubernatorze generalnym Woroncowie.

⁷⁶ U Skalkowskiego (s. 36): „Они издавались приставомъ биржи, купцомъ Лемми и выходили въ неопределенное время”. Nie udało się ustalić personaliów owego „kupca Lemmi”.

Rozberg⁷⁷, teraz profesor Uniwersytetu Dorpackiego, krzewił zamiłowanie w języku i literaturze rosyjskiej. – Jego artykuły w dzienniki i lekcje w liceum Riszeliwskim mocne sprawiały wrażenie. – Z tych ostatnich pamiętną była, miana 24 października 1832 [roku], *O treści, formach i znaczeniu sztuk plastycznych* [О содержании, форме и значении изящно-образовательных искусств]. [Jego] upodobane artykuły z „Wiestnika” były: *o profesorze Balanche*⁷⁸, *o arabskiej poezji, o stanie Egiptu*. Ten dziennik zasilał się także pracami zgłaszało w kwiecie wieku Straszkowa. Rozberg wydał w 1832 roku przeszło 40 numerów dodatków literackich do „Wiestnika”, gdzie są płody zdolnych pisarzy, samego wydawcy, Sturdze i Kurlandcowa⁷⁹. Ten ostatni, także stracony w młodym wieku dla nauki, wydał tego roku: *O początku, postępach i obecnym stanie doświadczalnej fizyki*, Odessa 1832, in 12-mo; – *O istotnym celu i sposobach wykładu metafizyki w szkołach*, Odessa 1833. – Oprócz tych, wyszły w Odessie trzy pedagogiczne książki: *Kurs języka włoskiego* L. Maraki⁸⁰; *Grammatyka* Zołotowa⁸¹; *Methodo per insegnare eben leggere la lingua Italiana* in 8-vo i dwa utwory literackie: *Zbieg*, powieść Kosiarowskiego⁸², i *Wolne chwile więźnia* Lubimowa⁸³.

W 1833 [roku] klęska powszechnego nieurodzaju podała myśl pomóc niedostatkowi przez urządzenia amatorskiego teatru. Na czele tego dramatycznego towarzystwa stanęła hrabina Woroncowa, a do jego składu należało wszystko,

⁷⁷ Michał Rozberg, Михаил Петрович Розберг (1804–1874) – pisarz, eseista; profesor literatury rosyjskiej na Uniwersytecie w Tartu (Dorpat); autor m.in. książek: *O содержании, форме и значении изящно-образовательных искусств* (Odessa 1832); *Sur la signification historique de la Russie* (Dorpat 1837), *O развитии изящного в искусствах и особенно в словесности* (Dorpat 1838).

⁷⁸ Pierre-Simon Ballanche (1776–1847) – pisarz, historyk, filozof; członek Akademii Francuskiej; jeden z pierwszych propagatorów idei romantyzmu, twórca mistycznej historiozofii wyłożonej w dziele *Essais de palingénésie sociale* (1827–1829); zajmował się również zagadnieniami etycznymi (*Antigone* 1814).

⁷⁹ Mikołaj Kurlandcow, Николай Дмитриевич Курляндцев (1802–1835) – pisarz, absolwent Uniwersytetu w Moskwie; pracował w Odessie jako Cenzor a także profesor Liceum Richelieu; w oryginalne obie wymienione wyżej prace Kurlandcowa brzmią następująco: *O начале, постепенном развитии и настоящем состоянии опытной физики* (Odessa 1832); *O существенной цели и способе преподавания математики* (Odessa 1833).

⁸⁰ Chodzi o Aleksandra (choć w tekście widnieje inicjał: L.) Marakiego (Александр Мараки, dat życia nie udało się ustalić), nauczyciela języka włoskiego z Liceum Richelieu w Odessie.

⁸¹ Wasilij Zołotow, Василий Андреевич Золотов (1804–1882) – rosyjski pedagog, pierwotnie związany z Moskiewskim Towarzystwem Miłośników Literatury Rosyjskiej, następnie przeniósł się do Odessy, gdzie utworzył w 1832 roku (funkcjonujący do 1849) prywatny pensjonat; autor m.in. *Grammatyki języka francuskiego Karla Leszelle’a w tłumaczeniu na język rosyjski* (1826) czy *Antologia poezji rosyjskiej* (1829).

⁸² Iwan Kosiarowski, Иван Петрович Косяровский – pisarz, ziemianin, poeta; stryj M. Gogola, brat pisarza Piotra Piotrowicza Kosiarowskiego; autor romantycznych poematów *Нина* (*Nina*, 1826) i «Переметчик» (*Peremetczyk*, 1832).

⁸³ Mikołaj Liubimow, Николай Любимов – nie udało się odnaleźć informacji biograficznych o tym pisarzu. U Skalkowskiego (s. 37) informacja o Liubimowie brzmi następująco: „(...) и Досуги Узника, сочинение Н. Любимова, въ-12, 57 страниц”.

co się znalazło najznamienitszego pod względem towarzyskiego położenia i talentu w Odessie. Grano sztuki francuskie i ruskie. – Taki teatr trwał całą zimę i naturalnie ściągał wielką publiczność. Oprócz [zebrania] ogromnych sum dla [celów zniwelowania] ubóstwa [w społeczeństwie], te widowiska przyczyniły się jeszcze do zaszczepienia i wzniesienia gustu, wzorem prawdziwej doskonałości sztuki. – Należy przy tej zręczności dodać (o czym żeśmy wprzód zapomnieli), że jeszcze od 1808 roku Odessa posiada teatr, a pierwsze widowiska bywały ruskie, polskie i francuskie; później opera włoska objęła panowanie, jednakże tak nazwani *ruscy aktorowie* przyjeżdżają co roku, tylko, że ich połamany polsko-mańrusko-białoruski język wcale nie jest powabny dla Rosjan odeskich.

Lewszyn, zajęty pracami urzędowania, nie rozstał się przeto z literackimi zatrudnieniami; wyszło jego piękne dzieło *Opisanie Ord kirgiz-kajsackich*, wydane w Petersburgu, ale ułożone w Odessie. – W tymże czasie zakładał Szkołę Żydowską, która pod naczelnictwem uczonego Izraelity Bazylusa Szterna⁸⁴ kwitnie teraz i przeszło 300 uczniów liczy.

Wydano oprócz tego: *Portulan de la Mer-noire et de la Mer d'Azov, ou description des côtes de ces deux mers*, Odessa 1831–1832, z atlasem in 4-to. Dzieło niderlandzkiego konsula Tetbu-de-Marinii⁸⁵, znajdującego praktycznie te wody; – *Mowa Cycerona za Milonem*, tłum. Grinewicza⁸⁶; – *Laskaris albo Grecy w XV wieku*, Wilmena, tłumaczenie Skarżyńskich⁸⁷ itd.

Tu należy wspomnieć o drogiej pamięci dla Odessy młodzieńcu Michale Kirjakowie. Syn męża, którego można nazwać piastunem i zbawcą tego miasta, przy samym niejako jego narodzeniu, przy wyjściu z Uniwersytetu Moskiewskiego, zostawszy w 18m roku życia dziedzicem wielkiego majątku w guberni chersońskiej, poświęcił wszystkie swoje dochody, czas i osobistą pracę na poznanie dokładne swego rodzinnego kraju, na zwiedzenie go, zebranie ogromnej mianowicie słowiańskich języków biblioteki, na zgromadzenie starożytności, dokumentów i na udzielenie pomocy tym, którzy wraz z nim

⁸⁴ Bazyli (Bazylius) Sztern, Базилиус (Василий) Штерн (1798–1853) – pedagog i działacz społeczny; od 1843 roku członek Petersburskiej Komisji ds. Reformy Szkolnej; Sztern był dyrektorem „Szkoły Żydowskiej” w Odessie, o której mowa w tekście, do roku 1852.

⁸⁵ W katalogach bibliotecznych autor ten zapisywany jest jako Edouard Taitbout de Marigny (chevalier) – dat życia nie udało się ustalić, był podróżnikiem i pisarzem, oprócz wymienionego w tekście dzieła napisał też relacje z podróży: *Pilote de la mer Noire et de la mer d'Azov* (Konstantynopol 1850); *Voyages en Circassie* (Odessa 1836).

⁸⁶ Ilija Griniewicz, Илья Фёдорович Гриневич (dat życia nie udało się ustalić) – od 1821 roku profesor literatury łacińskiej i greckiej w Liceum Richelieu w Odessie; autor licznych rozpraw na temat literatury starożytnej, np. *Цицерона „О естестве богов”* (*Cyzerona „O naturze bogów”*, 1816), *Жизнь древних римлян от основания Рима до Константина Великого* (*Życie starożytnych Rzymian od założenia Rzymu do Konstantyna Wielkiego*, Odessa 1846).

⁸⁷ U Skalkowskiego (s. 40) brzmi to następująco: „Ласкарисъ или Греки XV столыиня, Вильмена, переводъ Скаржинскихъ (...)”. Nie udało się ustalić tożsamości wymienionych w tym zdaniu osób.

zapragnęli oddać się zbadaniu Noworosji. Kirjakow namówił [do tego, by] przyjechać z Moskwy do Odessy swego kolegę Murzakiewicza⁸⁸, z którym się razem uczył rosyjskiej efragistyki i dyplomacji, a uczonego profesora Sandułowa⁸⁹, i w jego to domu, z pomocą jego biblioteki, Murzakiewicz zajął się archeologicznymi śledzeniami tutejszego kraju, snując dalej pasmo przerwanych prac Panajodora, Blaramberga i Stempkowskiego. W 1834 [roku] Kirjakow podał myśl panom Murzakiewiczowi i Skalkowskiemu rozpocząć systematyczne prace:

1) Miano zgromadzić do jego biblioteki wszystkie dotychczas wydane w Rosji i za granicą dzieła, w których wzmianka jest o Noworosji.

2) Dodać do tego wszystkich klasycznych autorów wzmiankujących o tych miejscach, jako to: Herodota, Strabona, Ptolomeusza, Pliniusza, *Periple*⁹⁰ i tym podobne.

3) Zebrać podania miejscowe, pieśni kozackie i urzędowe akta zagrzebane w archiwach publicznych.

Tymi pracami podzielili się ci panowie pomiędzy sobą. Kirjakow podjął się wypisać wszystkie potrzebne książki i poznać z nich te, które były w językach francuskim, niemieckim i włoskim; Murzakiewicz obrał sobie starożytnych; Skalkowski obowiązał się przejrzeć kroniki łańcisno-polskie i poszukiwać w archiwach miejscowych urzędów. Owocem tych prac miała być *Historia Noworosji*, oparta na wiadomościach dowodnych i materiałach oryginalnych; trzy miała mieć główne podziały:

1) topograficzne, etnograficzne i gospodarcze obejrzenie noworosyjskiego kraju, przedmiot stałych zatrudnień Kirjakowa i w którym już rozległe wiadomości posiadał;

2) starożytna historia krajowa od Herodota do Kozactwa, to jest do XVI wieku, co przyjmował na siebie Murzakiewicz;

3) historia nowa od Kozaków po ostatnie lata, co brał na siebie pan Skalkowski. Kilka lat przeszło na zgromadzaniu materiałów. – Pan Murzakiewicz, porządkując archiwum tamożni⁹¹ portowej, wynalazł *Reskrypt Cesarzowej Katarzyny II* o założeniu miasta i przystani przy hadzibejskiej twierdzy. – Śmierć Kirjakowa przeszkodziła przeprowadzeniu do skutku w całej zupełności tego

⁸⁸ Mikołaj Murzakiewicz, Николай Никифорович Мурзакевич (1806–1883) – pisarz, historyk, etnograf i archeolog, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego; dyrektor Liceum Richelieu w Odessie w latach 1853–1857; wcześniej, w latach 1843–1853, dyrektor Biblioteki Publicznej w Odessie; współzałożyciel Odeskiego Muzeum Historii i Starożytności; autor m.in. rozpraw i książek: *Descriptio nummorum veterum graecorum et Romanorum* (1835), *Перевод Аппианова Перипла Понта Евксинского* (1836), *История генуэзских поселений в Крыму* (Odessa 1837).

⁸⁹ U Skalkowskiego (s. 40): „(...) у знаменитого профессора Сандулова русской ефрагистике и дипломатике”; nie udało się ustalić personaliów owego profesora Sandułowa.

⁹⁰ Chodzi o Flawiusza Arriana (ok. 86 – ok. 160 r. n.e.), legata cesarza rzymskiego Hadriana, który opłynął Morze Czarne w roku 130 n.e., a podróż opisał w dziele *Żegluga dookoła Pontu Euksyńskiego*.

⁹¹ Tamożnia – tzn. urząd celny.

rozległego projektu; lecz tu należy widzieć początek wielce użytecznych prac panów Murzakiewicza i Skalkowskiego, które później wyliczymy, a zresztą myśl Kirjakowa urzeczywistniła się w rozleglejszym nawet zakresie ustanowieniem towarzystwa miłośników historii i starożytności noworosyjskich.

III. Część druga

• *Bibliografia 1834 roku*

Guide des voyageurs en Crimée, przez Montaudon, z rysunkami i planami. Autor tej książki odkrył w Krymie kopalnie marmuru i porfiru, z których pobudowany sławny pałac w Ałupce i dłutują się śliczne naczynia w Symferopolu.

Główne zarysy kosmologii Szuberta, tłum. Kurlandcowa.

Wstęp do nauki teoretycznej fizyki Szylinga.

Dar dla ubóstwa } dwa noworoczniki w miłosiernym celu wydane.

La Quetuse }

Myśli o taktyce jazdy, dzieło hrabiego Bismarka, tłumaczenie Lachmana.

• *Bibliografia 1835 roku*

W 1835 roku Juliusz von Hagenmeister, za rozkazem hrabiego Woroncowa, objechał wszystkie prawie czarnomorskie i azowskie porty, był na Donie, na Dunaju, w obydwu rumańskich księstwach i zebrane na miejscu wiadomości o handlu, przeszłych i przyszłych jego losach dokładnie wyłożył w dziele wydanym pod napisem: *Mémoire sur le commerce des ports de la Nouvelle Russie et de la Valachie*. Dzieło to okazało się po rusku w „Więstniku Odeskim”, przełożone też było za granicą po niemiecku i angielsku. W tym samym celu, staraniem hrabiego Woroncowa pan Hagenmeister wysłany był do Trebizonu⁹², do Persji i do całej średniej Azji, a postrzeżenia jego o stosunku rosyjskiego i zagranicznego handlu na Wschodzie drukowane zostały częścią w Petersburgu, częścią w Odessie.

Pan Murzakiewicz wydał opis zbioru numizmatycznego pod tytułem *Descriptio nummorum veterum, Graecorum alque Romanorum etc.*, Odessa in 8-vo, z tablicami.

O korzyści morskich błotnych i limanowych kąpeli w okolicach Odessy przez dra Jana Wiemana.

O korzyściach i naturze sztucznych wód odeskiego zakładu przez dra Andrejewskiego.

Obraz fizyczny Europy Szuwa, tłum. Kurlandcowa.

O postępnem rozwiciu się natury Stefensa, tłum. tegoż.

Excursion en Crimée en 1835, przez Okalistę Wincetti.

⁹² Trabzon, Trebizond, Trapezunt – miasto położone nad Morzem Czarnym, historyczna stolica i główne miasto Pontu.

O powinnościach człowieka Silvio Pellico, tłum. Chrystalina.

Listy o przedmiotach filozoficznych Grincewicza.

Moralne nauki, naśladowanie z angielskiego przez Balbinę Piotrowską dla uczczenia Ekaterynosławskiego Instytutu.

Ruth, sujet episodique, tirée de l'écirture sainte 1835, in 8-vo, przez Joachima Tarnopolskiego – Żyda, ucznia szkoły Izraelskiej Odeskiej.

W końcu 1834 roku Pan Skalkowski podał hrabiemu Woroncowskiemu projekt napisania historii noworosyjskiego kraju (najnowszej) z miejscowych źródeł i dokumentów, wskutek jakowego pozwolono mu objechać wszystkie miasta tej części kraju i z akt urzędowych robić potrzebne wyciągi. Ten był początek tych ciekawych archeologicznych śledzeń, które od tego czasu wydały nie jeden owoc i ściągnęły uwagę najznakomitszych osób w Rosji.

W Liceum [im. Księcia Richelieu] do 1823 roku, tak ubogim w nauczycieli Rosjan, że większą część przedmiotów wykładano po francusku, zwrócono większą uwagę na naukę rosyjskiego prawodawstwa, rosyjskiego języka i starożytnych klasyków w oryginale. Szkołę wschodnich języków, upadłą po odjeździe profesora perskiego języka, znakomitego orientalisty Razi, połączono z liceum z uczniów dawnej szkoły, wyszedł najlepiej usposobiony Pan Borzenko, udoskonalony jeszcze w języku, prawach, historii i obyczajach Wschodu, kosztem rządu w Konstantynopolu.

• *Bibliografia 1836 roku*

W 1836 roku noworosyjski i besarabski generał gubernator przedsięwziął z najwyższego rozkazu objechać Kaukaskie Pomorze od Anapy do Poti. Parochód *Ifigenija* wiozł hrabiego Woroncowa, a drugi parowy okręt urzędników jego orszaku i podróżnych z ciekawości. W rządzie pierwszych był pan Skalkowski, któremu zlecono utrzymywanie dziennika całej żeglugi. – Takowy dziennik wyszedł na świat pod tytułem: *Dziennik drogi parostatku Piotr Wielki wzdłuż tauryckich i wschodnich brzegów czarnego morza*. Pan Safanow opisał obszerniej tę podróż w książce: *Wycieczka ku wschodnim brzegom czarnego morza na Korwecie Ifigenija*, z rysunkami Czerniecowa. Richard, vice-konsul szwajcarski, opisał ją po francusku; francuski konsul w Korfu De Saint Sauveur i jeden angielski turysta wydali także pisemka o tej wyprawie, jak raz w porę wyszło i dzieło *Tetbu de Mergini Voyage en Circassie en 1836*, in 8-vo, gdzie opisaną jest podróż do kaukaskich górali, w celu zawiązania z nimi handlowych stosunków. – Ale najważniejszym bez wątpienia dziełem, wydanym z powodu tej żeglugi był przekład dzieła Arriana *Periple Pontu Euxyńskiego*, przez Fabra – Odessa 1836, gdzie tłumacz w dedykacji do hrabiego Woroncowa powiada:

Przed siedemnastu wiekami, znakomity Rzymian złożył Cesarzowi Adriano-
wi opisanie brzegów czarnego morza osobiście zwiedzonych; teraz w osobie
JW Pana widzimy drugiego znakomitego męża, drugiego wielkiego państwa,

przedsiębiorczego obejrzenia tych samych miejsc, w tychże samych uczuciach miłości ojczyzny i gorliwości o korzyść powszechną.

Michał Kirjakow wydał *Rzut oka na gospodarstwo leśne i Ogrodnictwo w chersońskiej guberni*, dziełko tak gruntowne, że rozliczne towarzystwa uczone i oddział statyczny ministerstwa spraw wewnętrznych mianowały go członkiem i wezwały do udzielenia wiadomości o stanie noworosyjskiego gospodarstwa. Demol, patriarcha chowu cienkowiełnych owiec w tych stronach, ogłosił swój *Manuél du berger et du propriétaire des Mérinos*, Odessa 1836.

Pan Skalkowski rozpoczął swoje publikacje:

Admirał de Ribas i założenie Odessy.

Chronologiczne opisanie historii noworosyjskiego kraju, T. I.

Arcybiskup Jekaterynosławski Gabriel zebrał ciekawe powieści stuletniego starca, Zaporozca Leontija Korża, i przysłał je hrabiemu Woroncowski, a pan Skalkowski, rozebrawszy i objaśniewszy [je], wydrukował w „Dzienniku Ministerium Oświecenia” pod tytułem: *Ustne podanie o kraju noworosyjskim*. Pan Safonow, oprócz tłumaczenia znajdującego pisemka: *Rzut oka na korzyści handlowe stosunków między Anglią i Francją*, wynalazł nadto w osobistym archiwum hrabiego Woroncowa wiele ciekawych historycznych materiałów. Spomiędzy takowych wydrukowano: *Pamiętnik o tym, co zachowałem w pamięci o krymskich i tauryckich pochodach*, Odessa 1836; mnóstwo tam szczegółów o wyprawach Münücha i Leontiewa w 1736, 37, 38 i 39 latach.

Z okoliczności przybycia i chwilowego pobytu Jego Cesarskiej Mości w Odessie, pan Skalkowski wydał oddzielną szczegółową historię tego miasta pod tytułem: *Pierwsze trzydziestolecie Dziejów Odessy*, Odessa 1837. Pan Safonow bardzo ciekawie *Opisanie pobytu Cesarskiej Rodziny w Krymie*. Nieco później pan Murzakiewicz, korzystając z dawnych geografów i z ksiąg genueńskich, wypisanych przez hrabiego Woroncowa z Włoch, za pośrednictwem byłego sardyńskiego posła hrabiego Simoneti napisał i wydał *Historię genueńskich Osad w Krymie*, Odessa 1837, z szacowną mapą Czarnego Morza, dziełem Wenecjan w XII wieku.

- **W 1837 roku wyszły**

Niestata, powieść wierszem Aiszka.

Reflets, poésies pana Alfonse Chapelles.

Le pénitant – Noir – z Kozłowa, przekład księcia Galicyna.

Prigione del Cancaso – z Puszkina, tłum. włoskie.

Przemilczamy o innych drobnych komediach, poematach, librettach opery itp.

Jeżeli pierwiej naczelnik miasta, Lewszyn, powziął projekt zrobić opis miasta w geologicznym, handlowym, historycznym, towarzyskim, względach. – Oddziały pracy były rozebrane, ale odjazd Lewszyna zostawił to bez skutku.

Ciąg tych pomyślności i postępów przerwała niespodziewana klęska mоровej zarazy. Safonow wydał: *Opisanie dżumy, grasującej w Odessie w 1837 roku*. Dr Andrzejewski *O dżumie grasującej w Odessie. Historyczny rzut oka na bieg zarazy i medyczne nad nią postrzeżenia*.

• **Bibliografia 1838 roku**

W 1838 roku przybył do Odessy nowy kurator naukowego okręgu, tajny radca Kniażewicz, który przyczynił się dużo do ożywienia naukowego ruchu, tak własnymi usiłowaniami, jak przez przywiezienie z sobą kilku młodych i zdolnych profesorów. Rozpoczęto z nowym staraniem popularną publikację kalendarza, już rozchodzącą się w tysiącu egzemplarzy. Wydawano „Dziennik Wiejskiego Gospodarstwa”. – Wydano drugi *Noworocznik* (1839), z licznymi rysunkami, a na treść jego złożyli się pełni talentu pisarze, jak to powszechnie przyznano.

Już raz wzmiankowany arcybiskup Gabriel ogłosił *Pamiętnik o pustelniczko nikołajowskim sumarskim monasterze*, z rysunkami. – Monaster ten założony był przez Zaporozców około 1730 roku i jest jedynym ich pomnikiem w tych stronach.

Pan Zieleniecki, profesor literatury rosyjskiej w Liceum ogłosił *Wstęp do nauki literatury, o pięknym w starożytnych i nowoczesnych*. Pan Skalkowski wydał drugą część *Chronologicznego opisania noworosyjskiego kraju*, Odessa 1838.

W końcu tego roku Towarzystwo Wiejskiego Gospodarstwa Południowej Rosji skończyło pierwsze swoje dziesięciolecie. – Na uroczystym obchodzie tej pamiątki z ust wice-prezydenta Hurdzy posłyszano zdanie sprawy o szeregu prac pożytecznych i szczęśliwych pomysłów skierowanych ku powszechnemu dobru. Wszystko to wykazane było cyframi: w 1823 roku Noworosja posiadała tylko 500 000 owiec cienkowiełnych, w 1837 [roku] 2 050 000 najlepszych ras Merynosów, posadzono 30 000 pni winogrodu, założono 420 owocowych sadów w samej Odessie, nie wspominając ogromnych plantacji lasów skarbowych.

• **Bibliografia od 1839 do 1841 roku**

Teraz także przyszedł na koniec do skutku dawny projekt Lewszyna o założeniu osobnego naukowego towarzystwa miłośników historii. – Plan potwierdzony został przez władzę i pierwsze posiedzenie odkryto 23 kwietnia 1839 roku. Chory Michał Kirjakow nie mógł być obecny. – W skład towarzystwa weszli znani z zasług uczeni Odesscy i inni nie należący właściwie do Noworosji. – Honorowym prezesem obrany hrabia Woroncowa, aktualnym Kniażewicz, wiceprezydentem Sturdza, a niebawmie N. Cesarzewicz przyjął na siebie charakter opiekuna towarzystwa.

Dla nieprzerwywania ciągu zgwałcimy nieco chronologiczny porządek i powiemy o pracach Towarzystwa Historii i Starożytności. Rozpoczęto je w 1840

roku przepisaniem sobie naprzód planu. – 1) Sporządzić porównawczy wykaz kronik, a w szczególności miejsc, gdzie jest mowa o tutejszym kraju. – 2) Zebrać wschodnie monety i medale dla wyjaśnienia historii Krymu. – 3) Rozkopywać mogiły i starożytne grobnice, do czego uzyskano upoważnienie Najwyższej Woli. – 4) Członkowi towarzystwa panu Nadeżdinowi dano środki odbyć podróż do słowiańskich zadunajskich okolic. 5) Na wniosek wiceprezydenta Sturdy rozpoczęto przekłady starożytnych perioplów⁹³ i geografów, tych mianowicie, którzy mówią o tutejszym kraju. 6) Przyjęto projekt Kniażewicza, ażeby ułożyć komitet powołany do zbierania dokładnych statystycznych wiadomości, służyć kiedyś mających do dziejów obecnego czasu. 7) Przedsięwzięto i dokonano ogląd wyspy *Finodissi* na Czarnym Morzu i zebrano na niej wszelkie szczątki starożytności, pochodzące, jak się zdaje, ze świątyni Achilleusa, a na koniec 8) wydawać pamiętniki Towarzystwa.

Do takowego zbioru wnieśli już niektórzy członkowie owoce prac swoich: 1) Kniażewicz rozprawę *O środkach osiągnięcia celu zamierzonego przez Odeskiskie Towarzystwo Historii i Starożytności*. Ten cel, jak mówi uczony autor, jest dwojaki: zgromadzić, ile podobna, ślady historyczne o dawnym bycie południowej Rosji, przygotować materiały dla przyszłego dziejopisa, zbiorem dowodnym geograficzno-statycznych materiałów. – 2) *O ważności śledzeń historycznych i archeologicznych w Noworosji, we względzie historii i starożytności ruskiej* pana Nadeżdina. Pan Grigoriew, młody orientalista, dostawił *Opisanie monet kufickich*, znalezionych w rizańskiej guberni, a będących własnością Towarzystwa. Dowodem naukowego znaczenia tego opisu jest pochwała i żywe współczucie okazane przez patriarchę archeologów Wschodu, Frena. Bardzo ważną jest rzecz, że między tymi monetami są bułgarskie z pierwszej epoki ich bytu. Pan *Borzenko*, tłumacz wschodnich języków przy Jenerał-Gubernatorze, zdjął kopie z napisów w bachczysarajskim pałacu na ścianach, fontannach, meczetach, grobach chańskich i dodał tłumaczenie rosyjskie. Oprócz tego sporządził faksimile Jarlika Chana Złotej-Ordy Nasir-Edin-Tochmatysza pisanego 1784 (1382) roku. Teraz pracuje on nad ułożeniem genealogicznego drzewa rodu Girejów. Członek-założyciel Fabr, tłumacz Arriana, wskazał Towarzystwu na dwa nowe przedmioty badań, mianowicie na ostatki starożytnych greckich fortyfikacji w Krymie i na tak nazwane *Baby*, to jest cyklopeiczne rzeźby, znajduwane w stepie. O pierwszym wyraził swoje myśli w artykule *O łańcuchu starożytnych fortyfikacji w Krymie*. O drugim, bardzo nowe i szczęśliwe hipotezy, w piśmie: *O szczątkach starożytnej rzeźby w stepie, według jakowego zaludniłyby się nasze dzikie pola całym orszakiem nimf i bożyszcz*. Członek Towarzystwa pan Safonow ułożył *Starożytną i nową historię miasta Bałakławy*, jednego z uwagi godnych miejsc w Taurydzie. Pan Murzakiewicz z polecenia hrabiego Woroncowa sporządził opis zbioru monet odeskiego miejskiego muzeum,

⁹³ Periple, periplus – gatunek literacki w starożytnej literaturze greckiej, opisujący podróże i żeglugę morską wzdłuż wybrzeża.

Descriptio Musei publici Odessannei, Pars–Odessa 1841. Pan Negri zrobił wyciągi z dwóch krymskich tatarskich kronik i w tłumaczeniu ruskiem podał je Towarzystwu. Pan Skalkowski napisał artykuł *Oczakowski obwód od 1790 do 1840 roku, ze społecznych dokumentów*.

W szereg pracowników wypada także zająć pana Basilinsa Szterna, dyrektora Szkoły Izraelitów, który z głęboką znajomością hebrajskiego i chaldejskiego języków i wszystkich prac niemieckich archeologów gorliwie pracuje nad historią Żydów. Wnioskuje on, że Chazary byli [to] Żydzi, że nawet Karaimi krymscy są szczątkami tego narodu, tylko innej sekty religijnej. Nie ma wątpliwości, że w skład państwa Chazarów wchodzi w części Żydzi, ale tylko w części. Masa narodu była nie żydowska, ale ruska, mianowicie Kazarowcy byli [to] dawni Kozacy, co trafnie wyjaśniają panowie Saweliew i Moroszkini.

Jeszcze w 1839 roku założono Muzeum Naturalnych Płodów Nowej Rosji, pod osobną dyrekcją, w której prezyduje hrabia Woronców. Muzeum podzielone jest na dwa oddziały: Zbioru minerałów, zebranych staraniem urzędnika górnictwa pana Kulszyna, który w geognostycznym celu objeżdżał całą bez wyjątku Noworosję i Besarabię, zgromadzając wszelkie rodzaje minerałów, składające pokład ziemi, gór krymskich, powiatów obfitujących w węgiel kamienny, rzek i rzeczek, i gabinetu dendrologicznego, rzadkiego w Europie, bo będącego zbiorem wzorów w stanie dzikim i w najstaranniejszym obrobieniu wszelkiego rodzaju drzew rosnących w Noworosji i Besarabii.

Pan Michniewicz, profesor filozofii w Liceum, sprawia wielkie wrażenie swymi lekcjami. Najważniejsze jego rozprawy są: *O stanowisku osiągniętym przez filozofów greckich w teoretycznym i praktycznym względzie; O godności filozofii, jej rzeczywistości, treści i podziałach*.

W przedmiocie czystej matematyki Odessa posiada trzech zdolnych profesorów – Lewtoropulo wydał *Kurs czystej Matematyki*, Bruno *Zbiór zagadnień o liniach drugiego stopnia*, Piotrowski *Ueber die Bestimmten Integrale*.

Pan Skalkowski wydał – jako pierwszą próbę porównawczej statystyki – *Badania o handlowych i przemysłowych siłach Odessy*, Odessa 1839 roku, dzieło oparte na miejscowych i stanowczych faktach. Tenże podał projekt założenia archiwum historycznego na wzór wielu istniejących za granicą; co gdy za staraniem hrabiego Woroncowa uzyskało najwyższe zezwolenie, Pan Skalkowski zwiedził wszystkie urzędowe akta noworosyjskiego kraju i zebrał w nich żniwo, przewyższające wszelkie oczekiwania. Najważniejszą rzeczą było wynalezienie ostatków siczowego zaporoskiego archiwum, o bytności jakowego nikt się nawet nie domyślał. Z odkrytych dokumentów pan Skalkowski ogłosił *Historię Nowej Siczy, czyli ostatniego zaporoskiego Kosza*, Odessa 1841, in 8-vo.

Wszelako jednym z najważniejszych zjawisk w umysłowym i moralnym życiu Odessy są bez wątpienia patriotyczne dążenia zamieszkałych w Odessie Bułgarów, rozlania oświaty między ich zadunajską bracią i rozbudzenia w nich przyrodniego uczucia Słowiańszczyzny. Uczony krytyk Jerzy Weuelin swoją podróżą do Bułgarii i dziełem pod napisem *Zaród oświaty bułgarskiej* wzniecił

w nich nieukrócony popęd do nauki ojczystego języka. Zacni i oświeceni Ode-sscy Bułgarowie – Aprilow, Polauzow, Stefan Mironow, Toszkow i inni – założyli liczne szkoły za Dunajem, wychowują młodzieńców w Odesskich świec-kich i duchownych szkołach, kupują książki, drukują słowiańskimi literami Bi-blię bułgarską, słowem: usiłują być pochodnią światła dla ojczyzny. – Ten sło-wiański kierunek wzbudził zajmującą polemikę o narodowość w „Wierniku Odesskim”. – Pan Tirol, Serb, nauczyciel młodego księcia Miłosza Obrenawi-cza w Odessie, napisał artykuł o języku i literach serbskich pod tytułem: *Czy Serbowie piszą literami swego wynalazku?*... Gdzie pomiędzy innymi twierdzi, że święci Cyryl i Metodyusz byli [to] Serbowie i tłumaczyli pismo na język serbski. Na to odpowiedział Pan Aprilow wybornym artykułem: *Bułgarskie pismienniki*, a w tym dowiódł jasno i na podstawie historii, że Grecy, przy-wiódłszy do chrztu Ruś i kijowskiego księcia, nie mogli z nimi rozmawiać po grecku, ale wybrali pośrednictwo Bułgarów, i dlatego książki przetłumaczone zostały na stary bułgarski język. W zapędzie patriotyzmu pan Aprilow zadrasnął Nowogreków, opowiedział ich nieprzyjaźń do Bułgarów, wstręt do Sławiańsz-czyni (tak, że nawet w Atenach, powstałych za sprawą Rosji, w Uniwersytecie nie ma katedry ruskiego języka) i przez to obruszył na siebie Pana Sturdzę, go-rącego opiekuna Nowej Ellady. Pan Sturdza, broniąc zapalczywie Nowogre-ków, starał się dowieść, że tłumaczami Świętego Pisma byli ani Bułgarowie, ani Serby. Pomimo jednak zwykłą autorowi wymowę, nie udowodnił tak zuchwa-łego wniosku. Wystąpiwszy z czwartym o tym przedmiocie zdaniem, profesor Linowski starał się zbliżyć strony do wzajemnego porozumienia; zresztą pu-bliczność w większej swej części pozostała przy dawnej wierze w bułgarstwo Cyryla i Metodusza, do dziś dnia znanych pod nazwiskiem: *uczonych bułgar-skich*.

Wspomnieć jeszcze należy o trzech ulubionych odeskich kaznodziejach, Nestorze Switeńko, archimandrycie Porfiry i Mikołaju Sokołowie, o wyjściu prześlicznego *Noworocznika* na rok 1840, o tłumaczeniu dzieła Cuvier *Rewolu-cje powierzchni ziemi*, o wynalazku kamiennego węgla; *Pokład Odessy i okolic* przez Kulszyna, o tłumaczeniu *Pieśni o wyprawie Igora*, przez De Larue; o *Listach względem obowiązków stanu duchownego Sturdzy*, *O systemacie i treści filozoficznej nauki języków z zastosowaniem do języka rosyjskiego*, cie-kawej pracy Zielenieckiego na mało obrobionym polu; i, na koniec, o dwóch pisemkach profesora Sołowiewa: *Myśli o znaczeniu praw* i *O rozwinięciu ru-skich sił we względzie prawodawstwa*. Ostatnia rozprawa, czytana na publicz-nym posiedzeniu Liceum, miała obudzić, jak upewnia pan Skalkowski, po-wszeczny zapał w ukształconych mieszkańcach Odessy słowiańskiego szczepu: Rosjanach, Serbach, Czechach i Bułgarach.

Bibliografia

- Edyta Chlebowska, *Kraszewski w Odessie, czyli o poszukiwaniu centrum*, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, idea i układ tomu J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, Ł. Zabielski, Białystok 2014–2015, s. 113-134.
- Michał Grabowski, *Historyczny obraz miasta Odessy według pana Skalkowskiego*, „Athenaeum” 1843, t. II, s. 118-150.
- Mieczysław Ingot, Maria Straszewska, *Grabowski Michał, pseud. Edward Tarsza (1804–1863)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII/1, z. 36, red. K. Lepszy i inni, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959, s. 504-505.
- Anna Kałpuż, *Apollon Skalkowski o pobycie J. I. Kraszewskiego w Odessie*, „Ruch Literacki” 1969, R. X, z. 6 (57), s. 361-364.
- Józef Ignacy Kraszewski, *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843, od 22 czerwca do 11 września*, t. 1, Wilno 1845, s. 282-283.
- *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*, Warszawa 1880.
- *Michała Grabowskiego listy literackie*, wydał A. Bar, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, S. II, t. III, Kraków 1934.
- Rościśław Radyszewski, *Dialogi Kraszewskiego z Ukrainą*, w: *Kraszewski i wiek XIX. Studia*, idea i układ tomu J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, P. Kuciński, Białystok 2014, s. 214-217.
- Apollon Skalkowski, *Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности*, Odessa 1842.

Łukasz Zabielski

Łukasz Górnicki's Library in Podlasie
Białystok

HISTORYCZNY OBRAZ MIASTA ODESSY
BY MICHAŁ GRABOWSKI AND APOLLON SKAŁKOWSKI

Summary

The article focuses on the book by Apollon Skalkowski (1808-1899), entitled *Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности* (Odessa 1842). The appearance of this work mobilized Michał Grabowski (1804-1863), a 19th-century Polish novelist and literary critic, to prepare its summary in Polish and – with a preface – to publish it in the Vilnius magazine "Athenaeum" (1843, Vol. II, pp. 118-150), under the title *Historyczny obraz miasta Odessy według pana Skalkowskiego* (*The Historical Image of the City of Odessa According to Mr. Skalkowski*). This article presents Michał Grabowski's text in a scientific edition and with a foreword by Łukasz Zabielski, after modernization (contemporisation) of the spelling according to the Polish publishing standard, valid for texts from the 19th century.

Key words: Apollon Skalkowski, Michał Grabowski, Odessa history, literature of the 19th century, borderland.

APOLLON SKALKOWSKI (1808–1899) – ukraiński historyk, archeograf, statystyk, pisarz; urodził się w Żytomierzu, zmarł w Odessie; absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego; dyrektor Centralnego Komitetu Statystycznego Noworosji, autor licznych prac historycznych, statystycznych, archiwalnych: m.in. *Chronologiczny przegląd historii terytorium Noworosji 1730–1823* (*Хронологическое обозрение истории Новороссийского края*), t. 1–2, Odessa 1836–1838; *Opis statystyczny Nowej Rosji* (*Опыт статистического описания Новороссийского края*), t. 1–2, Odessa 1850–1853; *Historia Nowej Siczy, czyli ostatniego Kosza Zaporoskiego* (*История Новой Сечи или последнего коша Запорожского*), t. 1–3, Odessa 1885–1886; *Najazdy hajdamaków na zachodnią Ukrainę w XVIII wieku, 1733–1768* (*Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии*), Odessa 1845; *Bułgarskie kolonie w Besarabii i Noworosji* (*Болгарские колонии в Бессарабия и Новороссийском крае*), Odessa 1848.

MICHAŁ GRABOWSKI (1804–1863) – pseud. Edward Tarsza, polski pisarz, popularny krytyk literacki, publicysta; urodzony we wsi Zołotijewie na Wołyniu, zmarł w Warszawie w 1863 roku; pracował jako m.in. urzędnik w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia (1820–1830); autor m.in. popularnego studium krytycznoliterackiego *Myśli o literaturze polskiej* („Dziennik Warszawski” 1828), a także kilkutomową pracę *Literatura i krytyka*; płodny publicysta, współpracował m.in. z „Tygodnikiem Petersburskim”, „Rusałką”, „Athenaeum”, „Rubonem”, „Rocznikiem Literackim”; autor utworów literackim, m.in. powieści *Koliszczuzna i stepy* (1838); w latach 40. i 50. XIX wieku wyznawca idei panslawizmu, które to poglądy pod koniec życia zrewidował.

ŁUKASZ ZABIELSKI (ur. 1985) – dr nauk humanistycznych; kierownik Działu Naukowego Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku oraz stały współpracownik Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku; absolwent filologii polskiej oraz historii na Uniwersytecie w Białymstoku; autor recenzji książek naukowych oraz artykułów historycznoliterackich dotyczących literatury polskiej połowy XIX wieku, publikowanych m.in. w „Wiek XIX”, „Pamiętniku Literackim”, „Tematach i Kontekstach”; a także monografii *Meandry antyromantyczności. Kajetan Koźmian i romantycy polscy* (Kraków 2015). Redaktor naczelny „Bibliotekarza Podlaskiego”.